

Vallástalan keresztyénség

Bonhoeffer teológiájának aktualitása a 21. századi
Magyarországon

LCM–748

2025. január 7.

Tartalomjegyzék

1. Bevezetés.....	2
1.1. Hipotézisek és módszertan.....	6
2. Vallástalan keresztyénség az Ige valóságában	8
2.1. A kijelentett Ige valósága	12
2.2. Az írott Ige valósága	17
2.3. A hirdetett Ige valósága.....	21
2.4. Összegzés	25
3. Vallástalan Magyarország.....	26
3.1. Helyzetkép a magyar keresztyénségről	27
3.2. Krisztológiai hermeneutika	30
3.3. Összegzés	37
4. Felhasznált irodalom	39

„Luther úgy értelmezte Rómával való harcát mint a Krisztus eredeti
gyülekezetének visszaállításáért és megtartásáért folytatott küzdelmet.”

— Dietrich Bonhoeffer: „Az egyház lényege”

1. Bevezetés

„Mit mondanál annak, aki szerint Isten fogalma csak az evolúció terméke az emberi elmében?” Ezt a kérdést tette fel nekem egy német származású, biológiával és teológiával foglalkozó kutató egy teológiai konferencián, miközben a reggeli kávémba próbáltam belekortyolni. Ez a kérdés olyan mély nyomott hagyott bennem, hogy a konferencia folyamán a hozzászólásaim megfogalmazásában, és a konferenciáról hazaérkezve a dolgozat létrejöttében is meghatározó volt. Az első gondolatom afelé a felismerés felé vitt, hogy a kultúránk a maga természettudományos felfedezéseivel, gazdasági rendszerével és politikai berendezkedésével mélyen befolyásolja a 21. századi ember istenképét. Az irány, hogy a dolgozat középpontjába Bonhoeffer került, szintén a konferencián alakult ki, mivel két könyvet vittem magammal az útra, a Bibliámat és Bonhoeffer *Etikáját*, így a gondolatmenetem az irányba haladt, miszerint a hellén-római metafizikai keresztyén vallás megsemmisül a Krisztus-valóságban. Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódott bennem a 2022-es magyarországi népszámlálás, amely egyfajta vallástalanodást prognosztizál, azaz azt mutatja, hogy a 21. századi magyar társadalom a vallásosság kérdésében megváltozott. Ennek a változásnak különböző okai lehetnek, akár a technológiai innovációk szekularizáló erői, a csillapító társadalom terápiás út keresése, vagy a mindent átható globalizáció, amely a technológiai és a társadalmi korszellemet is munkálja. Az okok bizonytalansága mellett egyértelmű az okozat: az elmúlt években a hazánkban élő emberek istenképe gyökeresen megváltozott. Ez még erőteljesebben kirajzolódik ezeréves távlatból, ugyanis ma Szent István király Imre herceghez intézett intelmeit többen a radikális trinitárius teológiák közé sorolnánk, ugyanis István az Atya, a Fiú és a Szentlélek legfőbb eseményét az „egész világ üdvösségéért” vállalt kereszthalálban látja.¹ Vajon miért? Úgy gondolom azért, mert a 21. századi európai egyházak elvesztették a tulajdonképpeniségüket, azaz a heideggeri fogalom értelmében a jelen keresztyénsége megkérdőjelezetlen, közösségi

¹ Lásd Szent István király Intelmei és Törvényei. (ford. Bollók János) Budapest, 2002, Szent István Társulat. 18–21.

rutinná váló, a többségi elvárásokat követő intézményi jelleget öltött. Ezért a problémákra adott válaszok már nem a kijelentésből fakadnak, hanem az elérendő emberi célok megóvásából és megvédéséből, így pedig az „Akárki” döntései – ismét egy heideggeri *terminus technicus* segítségével hívva – előtérbe kerültek a tulajdonképpen egyházból fakadó döntések helyett. Tehát a tulajdonképpeniség (*Eigentlichkeit*) fogalmának² lényege a sajátosságosság (*eigen*), ami a dolog minden későbbi torzulása alatt rejlő eredeti. Angol nyelvterületen az *Eigentlichkeit* az *authenticity* szóval kerül fordításra, mely találóan a görög αυθεντικός szóban gyökerezik, amely az αὐτός (önmaga) és az ἔντεα (kéz) összetételével képzett melléknév. Jelentése: saját kézzel készített, azaz eredeti.³ Így a dolgozat célja bemutatni az Isten által saját kézzel készített kijelentést, melynek fényében más perspektívából láthatjuk a népszámlálási adatok által felvetett kérdéseket.

Bonhoeffer élete és teológiája pedig éppen azt mutatja meg, hogy a hagyományainkat és a kulturálisan folyamatosan változó istenképet folyamatosan felül kell vizsgálnunk, reformálnunk kell, hogy az evangélium releváns maradjon és választ tudjon adni az emberi élet kérdéseire. Ha ebből a perspektívából nézünk a 2022-es népszámlálás eredményeire, akkor nem az emberek és a kultúra változását, de nem is a szekularizáció megfoghatatlan téziséét láthatjuk problémaként, hanem az egyház tulajdonképpeniségének elvesztését. Ezt viszont nem a számok csökkenése vagy növekedése jelzi, hanem a csökkenésre és a növekedésre adott válaszok. Éppen ezért gondolom úgy, hogy az egyháznak nem reakciós választ kell adnia egy vesztés számháborúra, hanem a vészjelzést meghallva a benne rejlő tulajdonképpeniséghez, Isten kijelentéséhez kellene visszatérnie. Ehhez a reformációs teológiához Bonhoeffer vallástalan keresztyénség fogalma bizonyult számomra a legradikálisabbnak a kijelentéshez való közelségében, ezért úgy gondolom, hogy képes utat mutatni a magyarországi keresztyénség tulajdonképpeniségének újrafelfedezéséhez.

A Bonhoeffer által felvázolt vallástalan keresztyénségről rengeteg utólagos rekonstrukciós kísérletet született angol és német nyelven, de magyarul ezekről csak ritkán olvashatunk.⁴ Ennek egyik alapvető oka, hogy Bonhoeffer „világi értelmezése” és a vallástalan keresztyénségről alkotott megállapításai egyrészt tűnhetnek fogalmaikban zavarosnak, teológiájában haszontalannak, másrészt pedig – a korszellemhez idomuló szekularizációs

² Martin Heidegger: *Lét és idő*. (ford. Vajda Mihály, Angyalosi Gergely, Bacsó Béla, Kardos András, Orosz István.) Budapest, 2019, Osiris. 200.

³ *Greek-English Lexicon of the New Testament*. (szerk.) Frederick William Danker, Chicago, 2001, The University Of Chicago Press. S.v. „αυθεντικός”. 150.

⁴ Pl. remek történeti betekintés nyújt Csepregi András: Vallási identitás és demokratikus politika – Történet, tematika, párbeszéd című tanulmánya. In. S. Szabó Péter - Grünhut Zoltán (szerk.): *Vallás, politika, identitás*. Pécs, 2010, Publikon Kiadó. 7–28.

hermeneutikája miatt – veszélyesnek is. Ezt a meggyőződést táplálja a *Death of God theology*⁵ bonhoefferi vallástalan keresztyénségre hivatkozása is, amely a merev amerikai evanglikál kultúraellenesség helyett próbált egy világi és a pop-kultúrához közel álló teológiát kidolgozni. Ez egészen pontosan azt jelenti, hogy az irányzat főbb képviselői, J. A. T. Robinson, James Pike, William Hamilton, Howard Moody, Thomas Altizer és Harvey Cox a jóléti hedonisztikus kulturális meghatározásukat tekintették annak a valóságnak, amely által a keresztyénséget újraértelmezték. Ez alapján érthető, hogy a vallástalan keresztyénség megközelítését egyesek „az ateista gondolatvilág részeként tartják számon”⁶, mivel a hit megvallása és az egyházhoz való elköteleződés nélkül pusztán az olcsó kegyelem kiszolgáltatását láthatjuk a humanizmus palástja alatt. A dolgozatban arra kívánok rámutatni, hogy a vallástalan keresztyénség bonhoefferi fogalma, a bonhoefferi életműben elhelyezve egészen más értelmet nyer. Ezzel szemben a legtöbb értelmezése, így a *Death of God theology* is pusztán a *Börtönlevelekben* olvasható „vallástalanságra” fókuszálva mellőzik Bonhoeffer teológiájának kontinuitását és Ige-centrikus jellegét. Úgy tűnik, hogy a kutatóknak még nem sikerült teljesen áthidalniuk azt a szakadást, melyet a teológiai vázról és a lutheránus identitástól való elszakítás okozott.⁷ Éppen ezért Bonhoeffert az őt meghatározó teológiai vázba helyezem, amely kifejezetten a református hagyományban nyugszik, viszont figyelemmel vagyok a klasszikus lutheránus dogmatika tételeire is.

Kétségtelen, hogy Bonhoeffer a maga teológiájában, ahogyan az életében is, új szituációkkal konfrontálódott, és a konfrontáció során kívánt a felvetett kérdésekre válaszokat adni, így az „új impulzusra” adott válasz értékelhető akár fejlődésként is a teológiájában. Bonhoeffer barátja, levelezőpartnere és első számú értelmezője, Eberhard Bethge arra mutat rá, hogy 1944 áprilisa Bonhoeffer olvasási és munkastílusában, illetve leveleinek hangvételében is fordulópontot jelentett.⁸ Abból a szempontból egyetértek Bethgével, hogy a cellában töltött idő során új impulzusok érték Bonhoeffert, és így a *Börtönlevelekben* olvasható teológiai fejtegetése is új témákat ölel fel. Azonban ezek a témák csak Bonhoeffer teológiájának kontinuitásában és teológiai projektjének kontextusában bontakoznak ki igazán. Ezt a teológiai integritást Bonhoeffer számára egyértelműen – és Bethgével is egyetértésben –

⁵ Az „Isten halott teológia” alapvetése Friedrich Nietzsche híres kijelentése, miszerint „Isten halott”, viszont a halála Krisztus halálában ment végbe. A megközelítés szerint Isten halála a szekularizáció alapja, amely egy új vallásos megközelítést tesz lehetővé, ahol az embernek magának kell megteremtenie az értéket és az erkölcsöt.

⁶ Eberhard Bethge: *Dietrich Bonhoeffer: Theologe, Christ, Zeitgenosse*. München, 1986, Chr. Kaiser. 958. [saját fordítás]

⁷ Chris Dodson: *The God Who Is Given. Dietrich Bonhoeffer's Sacramental Theology and Religionless Christianity*. Lanham, MD, 2021, Lexington Books – Fortress Academic. xiii.

⁸ Bethge: *Bonhoeffer*. 959.

a krisztológia jelenti, vagyis az a tanítás, az a beszéd, amely Isten Igéjéről szól, azaz maga a tudás.⁹

A tudás – a lutheri értelemben – a valóságot egyedül meghatározó isteni kijelentésből származik, a kijelentéssel pedig az Igében és a szentségekben találkozhatunk. A kijelentés *verbum et sacramentum* jellegének komolyanvétele Bonhoeffer egész teológiájára nézve nemcsak egy a lutheri alapokhoz ragaszkodó teológiát vázol fel, hanem Bonhoeffer jogtalanul elhanyagolt ekkleziológiáját is megfelelő dogmatikai *locus* alá helyezi. Bethge véleménye erről a következő:

„Bonhoeffer [...] nemcsak gyakorlati ekkleziológiai szempontból, azaz az 1945 utáni egyházszervezés tekintetében vallott kudarcot, hanem az egyháztan, amellyel egykor oly szenvedélyesen kezdte teológiai pályafutását, szintén tisztázatlan kérdésekkel zárul. Bonhoeffer végül egy olyan szakaszba ért, amely erősen egyházkritikusnak tartható. Úgy tűnik, hogy ebben az esetben az ekkleziológia teljesen beleolvadt a *theologia crucis*ba. Pedig teológiai útkeresése egykor ekkleziológiailag indult. [...] Most ismét egy olyan fázisban vagyunk, amelyben a krisztológia újból megkérdőjelezte az ekkleziológiát. Hiba lenne azonban ebből a megállapításból azt a következtetést levonni, hogy Bonhoeffert nem érdekelte az ekkleziológia. Inkább minden a *theologia crucis*on múlik számára, de ezt csak abban a formában ismeri, hogy az a Krisztus szenvedéseiben a világban részesülők konkrét közösségére ösztönöz bennünket.”¹⁰

Ez a megközelítés nem egyedülálló a Bonhoeffer-kutatásban, azonban sok kérdés merül fel ennek kapcsán, így Bethge állítása kapcsán is. Bonhoeffer barátjára és első számú értelmezőjére biztos társként számíthatunk, viszont párbeszédbe is léphetünk vele, ami azt jelenti, hogy egyes kérdésekben ütköztethetjük is a meglátásainkat. Ehhez nyújt kiváló lehetőségeket Bonhoeffer műveinek kritikai összkiadása németül (DBW), és annak 2014-es fordításának befejeztével angolul (DBWE) is.¹¹ Bonhoeffer műveinek kritikai összkiadása új időszámítást jelent a Bonhoeffer-kutatásban, melyet nevezhetünk „poszt-Eberhard Bethge korszaknak” is. A bonhoefferi opus átfogó ismeretében immár tehát lehetségessé vált, hogy

⁹ Dietrich Bonhoeffer: *Berlin, 1932–1933*. (szerk.) Carsten Nicolaisen és Ernst-Albert Scharffenorth, a továbbiakban DBW 12. Gütersloh, 1997, Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus. 281.

¹⁰ Bethge: *Bonhoeffer*, 995–996.

¹¹ A Dietrich Bonhoeffer Werke (DBW) és a *Dietrich Bonhoeffer Works in English* (DBWE) a Bonhoeffer-kutatás elsődleges forrása, ugyanis tartalmazza Bonhoeffer összes írását: leveleit, jegyzeteit, előadásait, esszéit és könyveit. Továbbá minden kötethez kritikai jegyzeteket is közöl, amelyek magyarázattal szolgálnak az egyes dokumentumok előállási körülményeiről. Az összkiadás komolyságát jól tükrözi, hogy a világ legszínvonalasabb Bonhoeffer-kutatói által mellékelt bevezetések, esszéket és utószavakat olvashatunk mind az angol, mind a német kiadásban.

Bonhoeffer teológiájának új értelmezéseihez jussunk, és olyan elemeket találjunk, amelyeket maga Bethge korábban figyelmen kívül hagyott. „Pontosan ez az a pont, ahol a teológusoknak lenne mit mondaniuk, és ahol Bonhoeffer gondolkodásának alapos vizsgálata figyelemreméltó eredményeket hozhatna”.¹² Így a továbbiakban Victoria Barnett e meglátása alapján közelítem meg Bonhoeffer vallástalan keresztyénségről alkotott teológiai megállapításait, melyek meglátásom szerint elvezetnek bennünket a keresztyénség tulajdonképpeniségéhez: Isten önkijelentéséhez.

1.1. Hipotézisek és módszertan

Dolgozatommal elsősorban az elmúlt években kialakult heves szakmai diszkusszióba kívánok becsatlakozni Bonhoeffer vallástalan keresztyénségének fogalmával kapcsolatban. Ez a megközelítés azonban egy sajátosan magyar perspektívát is magával von, amelyben a 2022-es magyarországi népszámlálási eredményeket Bonhoeffer teológiájával párbeszédben vizsgálhatom.

Alapfelvetésem szerint a 2022-es népszámlálás végleges adatai alapján Magyarország vallástalanodása és az eredmények feletti félelmek a vallásos lét teológiai megalapozatlanságából származnak. A vallásos lét teológiai megalapozatlansága alatt azt a hibás vagy következetlen kijelentést értem, mely szerint Isten megközelíthető az ember számára, így pedig a csökkenő egyházi létszám alapján prognosztizálható az egyház fogyatkozása. Ez a teológiai megalapozatlanság egész Európára jellemző, ugyanis a zsidó-keresztyén kulturális háttér hamis biztonságérzetet nyújt a keresztyén felekezeteknek. Éppen ezért kiemelkedően fontos megértenünk ma Bonhoeffer „vallástalan keresztyénség” fogalmát és annak teológiai alapjait, mely – e dolgozat felvetése szerint – a keresztyénség tulajdonképpeni formája. Fontos látnunk, hogy a bonhoefferi fogalom nem a *confessio*, hanem a *religio* szóból származik, azaz nem hitvallástalan keresztyénségről van szó, hanem *religio* nélküliről. A *religio* a fasiszmusban, a kommunizmusban, az amerikanizmusban és valójában az élet minden területén, még az ateizmus bizonyos fajtáiban is megtalálható,¹³ mivel a célja az ember visszakötése (*re-ligare*) Istenhez. Ezzel szemben a keresztyének azt vallják, hogy nem

¹² Victoria J. Barnett: Interpreting Bonhoeffer, Post-Bethge, in. *Contemporary Church History Quarterly* 20 (2014/3), [online] <https://contemporarychurchhistory.org/2014/09/interpreting-bonhoeffer-post-bethge/>

¹³ Karl Barth: Fragen an das Christentum. In Uő.: *Theologische Fragen und Antworten. Gesammelte Vorträge*. 3. köt. Zollikon, 1957, Evangelischer Verlag. 94.

az ember köti vissza magát Istenhez, hanem fordítva: a testet öltéssel és a kijelentéssel Isten köti magát az emberhez. Ez a Bibliából fakadó krisztocentrikus valóságértelmezés, mely az egyházatyákat és a reformátorokat követően a 20. század elején Karl Barth teológiájában tört felszínre, nóvumként jelent meg az európai keresztyénség számára. Elsődleges küldetése a metafizika feleslegessé vált bálványának lerombolása volt, mégpedig a Biblia Istene által. A metafizika felénk tornyosuló hamis árnyéka azonban továbbra is jelen van az európai gondolkodásban, torzítva a nyugati ember istenképét. Így hát magyar vonatkozásban sem láthatjuk tisztán a keresztyénség tulajdonképpeni valóságát, ugyanis „Jézus Krisztus Istenének semmi köze sincs ahhoz, amit mi Istentől a magunk észjárása szerint elvárunk. Hogy megtudhassuk, mit ígér és mit vált valóra Isten, ahhoz minduntalan kitartóan el kell gondolkodnunk Jézus életén, szavain, cselekedetein, szenvedésén és halálán.”¹⁴

Az alapfelvetés vizsgálatához először arra a kérdésre kívánok választ adni, hogy a bonhoefferi vallástalan keresztyénség miként képes a tulajdonképpeni keresztyénséget bemutatni. Meglátásom szerint – Philip Zieglerrel egyetértésben – Bonhoeffer Isten Igéjének teológusa,¹⁵ ezért az általa csak vázlatosan kifejtett vallástalan keresztyénség fogalmát az őt folyamatosan meghatározó isteni kijelentés, azaz az Ige fényében kell értelmeznünk. Ehhez a vizsgálathoz a legkézenfekvőbb az Ige hármas alakjának Karl Barth általi felosztásába¹⁶ beillesztenünk Bonhoeffer e késői fogalmát, egyrészt mivel – ahogy Bonhoeffer fogalmaz – „Barth az egyetlen, aki elkezdett [a vallástalan keresztyénség] irányban gondolkozni”¹⁷; másrészt pedig, mert a vallástalan keresztyénség kifejtésekor Bonhoeffer éppen a barthi teológia „kijelentéspozitivizmusát”¹⁸ kritizálja, amelynek hibáit és előnyeit egyaránt Barth saját rendszerében ütköztethetjük egymással.

Az Ige által kibontakozó tulajdonképpeni keresztyénség bemutatását követően második kérdéskörként a 2022-es népszámlálási adatok felé fordulok, hogy azok eredményeit és értelmezéseit Bonhoeffer vallástalan keresztyénségről alkotott teológiájával vessem össze, és így az alapfelvetésemre választ adjak.

¹⁴ Dietrich Bonhoeffer: *Börtönlevelek. Fogságban írt levelek és feljegyzések.* szerk. Eberhard Bethge, ford. Borsi Attila, Budapest, 2016, Harmat. 185. (*Widerstand und Ergebung.* [szerk.] Christian Gremmels, Eberhard Bethge és Renate Bethge, Ilse Tödt, a továbbiakban DBW 8. Gütersloh, 1998. Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus. 572–573.)

¹⁵ Philip G. Ziegler: A Theologian of the Word of God. In. Keith L. Johnson és Timothy Larsen (szerk.): *Bonhoeffer, Christ and Culture.* Nottingham, 2013, Apollos. 19.

¹⁶ Karl Barth: *Kirchliche Dogmatik.* I/1, a továbbiakban *KD.* Zollikon-Zürich, 1955, EVZ. 124.

¹⁷ Bonhoeffer: *Börtönlevelek*, 122. (DBW 8: 404)

¹⁸ Uo.

2. Vallástalan keresztyénség az Ige valóságában

Miért vezetne Dietrich Bonhoeffer vallástalan keresztyénségről alkotott teológiája a tulajdonképpeni keresztyénséghez? Egyáltalán mit nevezhetünk tulajdonképpeninek keresztyén értelemben? Vajon mi motiválta Bonhoeffert arra, hogy egy ilyen provokatív fogalmat dolgozzon ki? Hol található teológiájának eredője, és hova akar vezetni? A tanulmány ezen részében a tulajdonképpeni keresztyénség és a bonhoefferi vallástalan keresztyénség feszültségében születő kérdésekre koncentrálok – Bonhoeffer börtönben született írásainak értelmezése körül folytatott küzdelem közepette. Egyrészt a kutatók törekednek a *Börtönlevelek* komolyan vételére, amely kifejezetten „bosszantja az evangelikál értelmezőket”¹⁹, a másik oldalról azonban Eric Metaxas egy interjújában úgy fogalmaz, hogy pusztán a *Börtönlevelekre* építkező teológia „a szekuláris baloldal saját képére formált Bonhoefferét eredményezi, Gandhi, Martin Luther King Jr. és Che Guevara kombinációját.”²⁰

A vita mögött Bonhoeffer felhasználásának – és kihasználásának – óriási problémája rejlik. Az 1945 áprilisában Flossenbürgben kivégzett mártír lelkes és teológus a mai napig lenyűgözi a keresztyéneket és „szekuláris” ismerőit. Ennek alapja egyértelműen az az erkölcsi integritás, ami megkülönbözteti őt az egyháztörténet során gyakran jelenlévő kollaboratív attitűdtől. Az egyre szaporodó Bonhoeffer-filmek²¹ és ismeretterjesztő életrajzok nyelvi határokat átszabva népszerűsítik a protestáns szentet, akinek az élete Krisztusról tanúskodik. Veszélyforrást jelent azonban, hogy Bonhoeffer egyre jobb minőségben élénk tárt, és egyre többeket megszólítani képes élete még nagyobb felületet teremt egy hamis „Bonhoeffer-momentum” kiterjesztésére. Ebben az esetben a náci *Deutsche Christen* szolgáltatja az ellenségképet, azaz az „ők”-et, míg a „mi” szerénytelenül Bonhoeffernek tartja magát, és a *kairosban* kész bárminemű áldozatra. Ezt a felállást több ízben elemezték már feltárva a politikai érdekszálakat. Így mutatta be például Clifford Green, hogy a „mi és ők” narratíva felállítása Bonhoeffer 1930–1931 között a *Union Theological Seminary*n töltött évének kritikus

¹⁹ Stephen R. Haynes: *The Battle for Bonhoeffer. Debating Discipleship in the age of Trump*. Grand Rapids, 2018, Eerdmans. 78.

²⁰ Kathryn Jean Lopez: „Bonhoeffer the Brave. A New Look at a 20th-Century Hero.” *National Review Online*, 2010. december 20. (<https://www.nationalreview.com/2010/12/bonhoeffer-brave-interview/>)

²¹ A legújabb feldolgozás 2024. november 24-én jelenik meg az amerikai mozikban *Bonhoeffer: Pastor. Spy. Assassin* címmel.

hangvételére épül, melyből levezethető, hogy a „liberálisok” – akiknek teológiáját Bonhoeffer is kritikusan szemlélte amerikai útja során –, valójában „kisajátították” a teológust.²²

A polarizáció és Bonhoeffer teológiájának saját politikai érdekekre való felhasználása a vallástalan keresztyénséggel kapcsolatban a legerőteljesebb. Metaxas például először azt állította egy a Trinity Forumnak adott interjújában, hogy Bonhoeffer „valójában soha nem beszélt” a vallástalan keresztyénségről.²³ Ezt követően, amikor az állítás tarthatatlannak bizonyult, inkább arra az álláspontra helyezkedett, miszerint a vallástalan keresztyénségről Bonhoeffer pusztán magánjelleggel írt Bethgének leveleiben, és soha nem akarta, hogy azt bárki is olvassa, a vallástalan értelmezés ugyanis „egyáltalán nem illeszkedik Bonhoeffer életének más részeihez”.²⁴ Azaz Bonhoeffer vallástalan keresztyénséggel kapcsolatos fejtegetései „arra a néhány csontdarabkára [korlátozódnak], amelyet ezek a magánlevelek tartalmaztak... [...] Mindez pedig Bonhoeffer teológiájának szörnyű félreértelmezéséhez vezetett, és sajnálatos módon visszamenőleg átmosta korábbi gondolkodását és írásait. Ezt követően sok kihívó teológiai divat megpróbálta sajátjának tekinteni Bonhoeffert, és ennek érdekében életműve nagy részét figyelmen kívül hagyták.”²⁵ Ahhoz, hogy Bonhoeffer teológiáját ne kisajátítsuk és ne félreértelmezzük, hanem megértsük, érdemes életművét történelmi kontextusában megközelítenünk. A feladat megvalósítását megkönnyíti, hogy a magyar fordításokon túl a kritikai összkiadásban részletekbe menő történeti hitelességgel – lábjegyzetekkel és tanulmányokkal bővítve – olvashatjuk Bonhoeffer műveit, illetve a közelmúltban Michael Mawson és Philip G. Ziegler szerkesztésében megjelent *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer* magas színvonalú tanulmányai is alapvető tájékoztatói pontként szolgálhatnak.

A vallástalan keresztyénség megértéséhez először Bonhoeffer teológiájának egy döntő aspektusát kell kibontanunk, amiből utána egyenes következményként fakad teológiai hermeneutikája, mely nemcsak a Biblia betűire korlátozódik, hanem a hívő ember egész életét kívánja megragadni. Ez a döntő aspektus az első és legfontosabb kérdést, a keresztyénség tulajdonképpeniségét kívánja bemutatni, amely „Jézus Krisztus kinyilatkoztatásából [δι’ ἀποκαλύψεως Ἰησοῦ Χριστοῦ]” (Gal 1,12) származik. Itt viszont mielőtt Isten Igéjének

²² Clifford Green: „Hijacking Bonhoeffer” *The Christian Century*, 2010. október 19.

(<https://www.christiancentury.org/reviews/2010-09/hijacking-bonhoeffer>)

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Eric Metaxas: *Bonhoeffer: Pásztor, Mártír, Próféta, Kém.* (ford. Berényi György és Kriszt Éva) Szombathely, 2014, Immanuel Alapítvány. 471.

apokaliptikus természetére térnénk ki, érdemes Bonhoeffer teológiájának kontextusához fordulnunk.

A kutatók körében egyértelmű, hogy Bonhoeffer „vallástalan keresztyénsége” és „nem vallásos értelmezése” Barth valláskritikájának gondolatiságából származik. Mindkét teológus háttérét a német és svájci kontextust uraló 19. századi valláskritika árnyékolta be, azaz Feuerbach, Freud, Nietzsche és Marx vallást érintő kérdéseire és támadásaira reagáltak. A mai pseudo-apologetikával felvértezett szekértábor-logika számára meglepő lehet, de Bonhoeffer ahelyett, hogy a vallásos embert ért kritikákkal szemben a keresztyénség védelmére sietne, inkább megpróbál együtt gondolkodni a kritikusokkal – ezzel pedig a keresztyénség tulajdonképpeniségét képviseli, mégpedig azért, mert „a teológia valóságosabb kifejtésére törekszik.”²⁶ Barth és Bonhoeffer nem kerüli ki a keresztyénség ellenében megfogalmazott gondolatokat és kritikákat. Teológiájuk kontextusában a dialektika módszerét láthatjuk, amikor a kritikát nem ellenségnek, hanem beszélgetőpartnernek vagy akár segítségnek is tekintik saját teológiájuk kifejtéséhez, „hogyan autentikusabban feleljenek meg annak a szubjektumnak, melynek leírására törekednek”.²⁷ A két 20. századi teológus számára az őszinte teológia és az igazság olyan keresztyén erényt jelentett, hogy bárminemű fenntartások nélkül léptek dialógusba Feuerbach *A keresztyénység lényege* című művével, ahogy Nietzsche *Antikrisztus*ával is. Ezek alapján egyetérthetünk John Matthews meglátásával, aki szerint „[a] keresztyén apologetika gyakran a világ növekvő szekularitásának bírálatait tekinti feladatának, remélve, hogy ez a tendencia megfordul. [Viszont] Dietrich Bonhoeffer arra törekedett, hogy egyszerre ismerje el Isten útjait és csodáit, valamint a világ szekuláris nagykorúvá válását, mindezt Jézus Krisztussal a középpontban.”²⁸ Krisztus Bonhoeffer teológiájának központjában nem csak a szekularitással lép párbeszédbe, hanem bemutatja, hogy egy valóság létezik, mégpedig őbenne.

Bonhoeffer a vallástalan keresztyénség kidolgozásához Barth valláskritikáját ötvözte Wilhelm Dilthey, 19. századi filozófus „életfilozófiájával”.²⁹ „Szó sincs itt vallásos módszerről, a »vallásos aktus« mindig részleges dolog, a »hit« viszont Egész, egy életaktus, Jézus nem egy új vallásra hív, hanem az életre.”³⁰ Ez a vallástalan élet Krisztussal való élet, aki Isten Igéjeként lerombolta a vallásosság hamisságát – azaz a vallástalan élet bálványellenes, mégpedig azért,

²⁶ Tom Greggs: *Theology against Religion. Constructive Dialogues with Bonhoeffer and Barth*. New York, 2011, T&T Clark. 39.

²⁷ Uo.

²⁸ John W. Matthews: *A szorongó lelkek kérdeznek majd... Dietrich Bonhoeffer Krisztus-Központú Lelkisége*. (ford. Kovács Judit) Budapest, 2019, Wesley. 22.

²⁹ Ralf K. Wüstenberg: *A Theology of Life. Dietrich Bonhoeffer's Religionless Christianity*. (ford. Doug Stott) Grand Rapids, 1998, Eerdmans. 99.

³⁰ Bonhoeffer: *Börtönlevelek*, 172. (DBW 8: 537)

mert a bálványok olyan hamis eszmék, amelyek torzítják az egyház helyes tanúságtételét a kijelentett Igéről.

Ezek alapján adódik a kérdés, hogy milyen a nem tulajdonképpeni keresztyénség? Bonhoeffer már 1944. április 30-án kelt első hosszabb teológiai levelében így ír barátjának, Eberhard Bethgének: „Hogy beszélünk Istenről vallás nélkül, vagyis a metafizika, a lelki élet [*Innerlichkeit*] stb. stb. történelmileg meghatározott előfeltevései nélkül?”³¹ Bonhoeffer teológiájában erősen kritikus a vallás individualista felfogásával szemben. Már első művében, a *Sanctorum Communio* című disszertációjában kritikusan nyilatkozott az egyház olyan felfogásáról, amely pusztán az egyén spirituális szükségletének kielégítésére irányult. Ezt az ekkleziológiai megközelítést „individualista módon konstruálnak”³² tartotta. A vallási individualizmus 1931-ben az Egyesült Államokban töltött egy évben tovább foglalkoztatta, ugyanis a vallási individualizmusnak ezt a formáját szorosán azonosította az amerikai pragmatizmus filozófiájával, melynek felfogása szerint az igazság inkább immanens, semmint transzcendens módon jelenik meg. Így egyértelmű, „hogy ez a nézet alapvetően egy tisztán individualista életfelfogást takar, amely minden egyes embernek boldogságot biztosítana, de ezen túlmenően vajmi keveset mond.”³³ Tehát a nem tulajdonképpeni keresztyénség Ádám logikáját követve magával foglalkozik, és saját boldogságát tartja szem előtt, tehát individualista jelleggel bír; továbbá nem tud mit kezdeni azzal az emberrel, aki „megtanulta, hogy minden fontos kérdésben önállóan boldoguljon az »Isten munkahipotézis« igénybevétele nélkül.”³⁴ Eszerint nem térhetünk vissza a középkor vallásos világához, ahhoz az időhöz, amikor Isten világban való jelenléte megkérdőjelezhetetlen volt. Érdeemes végiggondolni, hogy miért szeretne a keresztyénség és az egyház ide visszatérni? A Konstantin és a keresztyén világ (*Christendom*) helyreállítása utáni vágy nem csak zúgolódás az egyiptomi húsos fazekak után? (2Móz 16,3) A tulajdonképpeni keresztyénség tehát leleplezi a hamis kérdéseket, mert magát Krisztust sem szeretné hamisan képviselni. A 20–21. században mindez azt jelenti, hogy a „nagykorúvá vált” embernek el kell ismernie, hogy egy metafizika utáni korban élünk, „*etsi deus non daretur*” (úgy, mintha Isten nem létezne), ahol csak egy valóságos Isten segíthet. Bonhoeffer teológiájában ehhez a valóságos Istenhez akar eljutni, éppen ezért tesz le mindent, és elfogadja, hogy emberként nem tudja megközelíteni Istent, hanem Isten közelíti meg az

³¹ Uo. 22. (Uo. 405)

³² Dietrich Bonhoeffer: *Sanctorum Communio. Eine dogmatische Untersuchung zur Soziologie der Kirche.* (szerk.) Joachim von Soosten, a továbbiakban DBW 1. München, 1986, Chr. Kaiser Verlag. 101.

³³ Dietrich Bonhoeffer: *Barcelona, Berlin, Amerika, 1928-1931.* (szerk.) Reinhard Staats és Hans Christoph von Hase, Holger Roggelin és Matthias Wünsche, a továbbiakban DBW 10. München, 1991, Chr. Kaiser Verlag. 270.

³⁴ Bonhoeffer: *Börtönlevelek*, 149. (DBW 8: 476)

embert az Ige valóságában. Nem az ember köti magát Istenhez (*re-ligare*), hanem az Isten közeledik Krisztusban a keresztyénekhez (χριστιανός).

2.1. A kijelentett Ige valósága

Bonhoeffer egész teológiájának középpontjában a krisztológia áll. Ez akár triviálisnak is tűnhet egy keresztyén, még inkább pedig egy protestáns teológus bemutatásakor, de fontos megállapítanunk, hogy számára minden teológiai *locus* Jézus Krisztusnál kezdődik, és oda is érkezik vissza. Ez a krisztológiai koncentráció titulálható egyszerűnek és tautologikusnak, viszont több teológiai kérdés is akad, melyben inkább zavarba hozza a teológusokat és az egyházat, mintsem hogy egyszerű „jézusozásnak” bizonyulna. Mit jelent ez? Az üldözések hullámai után, amikor a keresztyénség elfogadottá vált a Római Birodalomban (313), majd később már államvallásként volt jelen (380), a keresztyéneknek a korábbi kérdésektől és problémáktól teljesen eltérő kérdésekre kellett választ adniuk, amelyek között fontos szerepet töltött be az uralkodó teológiai legitimációja is. Akik a császár által biztosított jólét és biztonság ellenére is szembe szegültek, és készségesen megintették az uralkodókat a krisztusi életvitel hiányában, azok nyomban az üldözés súlyát érezhették magukon – újra. Láthatjuk ezt az egyházatyák példáján, akár Athanasius vagy Chrysostomos életén, akik Krisztus ügyét magasabbra tartották az uralkodók ügyénél. Éppen ezen a téren válik nehezebb tereppé a krisztológiából fakadó teológia, amely a világgal szemben azon kívülről érkezve (*extra nos*) az Isten által kijelentett Igeként relevánsan szólal meg a mindenkori jelenben. Mindezek fényében Bonhoeffernél Isten nem a természeti teológia vagy szimplán a természeti törvények ura, aki mint mozdulatlan mozgató a kauzalitás láncolatának eredője, és „*deus ex machina*”-ként „akár megoldhatatlan problémák látszattmegoldására, akár a megfoghatkozott emberi erők pótlására”³⁵ hirtelen színre lép. Pedig Bonhoeffer számára Isten metafizikai felvázolása sokkal kifizetődőbb lenne, ugyanis ilyen formában teológiai alapot képezhetne a *Deutsche Christen* náci ideológiájának, ezt pedig minden bizonnyal honorálta volna a Nemzetiszocialista Német Munkáspárt. Ezzel szemben azt látjuk, hogy Bonhoeffer minden olyan értelmezést elvet, amely az Újszövetséget egy hermeneutikai előfeltétellel akarná kisajátítani. Ezt az előfeltételt, az

³⁵ Uo. 123. (Uo. 407)

emberi autonómia „fórumát”, „amely előtt a bibliai üzenetnek igazolnia kell magát, a 18. században észnek, a 19. században kultúrának, a 20. században vagy 1933-ban *Volkstum*nak hívták”.³⁶ Ezzel pedig egyértelművé válik, hogy Bonhoeffer azon döntése, miszerint nem hódolt be egy Krisztussal ellenkező ideológiának, nem dacból vagy haszonlesésből született, hanem „a Biblia Istenének” követéséből, aki döntően eltér minden vallástól, mert „[a] vallás szerint az szabadíthat mag bennünket a nyomorúságunkból, ha Isten hatalma megmutatkozik a világban – Isten: *deus ex machina*.”³⁷ Bonhoeffer tehát kifejezetten „a Biblia Istenére”, azaz Jézus Krisztus kinyilatkoztatására alapozta teológiáját, így figyelmét nem a klasszikus értelemben vett istentanra irányította – ezért nem is foglalkozott Isten bizonyításával vagy az isteni attribútumok doktrínájával,³⁸ de még a szentháromságtannal sem különösebben, mert sokkal inkább az egyház megreformálását tűzte ki célul, azaz a tulajdonképpeni keresztyénséghez való visszatérést. Jól szemlélteti mindezt tizennégy éves korában testvéreinek adott magabiztos válasza – akik azt kifogásolták, milyen kispolgári, unalmas és gyenge szervezet az egyház –: „Akkor majd én megreformálom ezt az egyházat!”³⁹

A reformáció, azaz a visszatérés az eredeti állapotához a kijelentett Ige valóságával kezdődik. Az Ige valósága és Isten kijelentése radikális változást jelent abban a korban, amikor a felvilágosodás gondolatait és a két világháború pusztítását követően az emberiség már nem képes elfogadni a keresztyénség hagyományos metafizikai tételeit, sőt, idővel kiderülhet, hogy az emberekben semmilyen „vallásos *a priori*”⁴⁰ nem rejlik. Bonhoeffer arról ír a *Börtönlevelek*ben, hogy a nyugati világ egy „teljességgel vallástalan korszak” felé halad, ahol „[e]gyáltalán nem viselkednek vallásosan azok sem, akik pedig őszintén annak vallják magukat, a »vallásosság« tehát vélhetőleg valami egészen mást jelent nekik.”⁴¹ Ez a helyzet arra vezeti Bonhoeffert, hogy a leglényegbevágóbb kérdést tegye fel: „mit is jelent ma nekünk a keresztyénség, sőt kicsoda nekünk Krisztus?”⁴²

³⁶ Dietrich Bonhoeffer: *Illegale Theologen-Ausbildung Finkenwalde, 1935-1937*. (szerk.) Otto Dudzus és Jürgen Henkys, Sabine Bobert-Stützel, Dirk Schulz és Ilse Tödt, a továbbiakban DBW 14. Gütersloh, 1996, Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus. 400.

³⁷ Bonhoeffer: *Börtönlevelek*, 170. (DBW 8: 534–535)

³⁸ Nem úgy, mint Wolf Krötke, kelet-berlini teológus, aki a barthi és a bonhoefferi csapáson haladva komoly érdeklődést tanúsít az istentan, kiváltképp az isteni attribútumok terén. Lásd: Wolf Krötke: *Gottes Klarheiten. Eine Neuinterpretation der Lehre von Gottes 'Eigenschaften'*. Tübingen, 2001, Mohr Siebeck; Christopher R. J. Holmes: *Revisiting the Doctrine of the Divine Attributes. In Dialogue with Karl Barth, Eberhard Jüngel, and Wolf Krötke*. New York, 2007, Peter Lang. 155–210.

³⁹ Bethge: *Bonhoeffer*, 61.

⁴⁰ Bonhoeffer: *Börtönlevelek*, 122. (DBW 8: 403)

⁴¹ Uo. 121–122. (Uo.)

⁴² Uo. 121. (Uo. 402)

Bonhoeffer számára Jézus Krisztus magának Istennek az önkinyilatkoztatása, ami azt jelenti, hogy Krisztustól nem csak megtudunk valamit Istenről, nem pusztán információt ad át a transzcendens akaratáról, törvényéről vagy róla magáról, hanem Krisztus Isten Igéje, aki emberi személyként transzcendens.⁴³ Krisztus személyként személyesen közli önmagát, Istent az emberrel, így ledöntve minden emberi hamis istenképet; mégpedig úgy, hogy őbenne Isten alkalmazkodik hozzánk, azaz nemcsak ledönti a bálványokat az ő dicsőséges jelenlétével, majd magára hagyja az embert, hanem az Igében találkozik is az emberrel, aki racionális lényként igényli az Ige megérthető világosságát és egyértelműségét.⁴⁴

Ez a találkozás az, ami az apokaliptikus valóságot feltárja. Veszélyes lehet az „apokaliptikus” fogalmat használni, mikor teológiáról beszélünk, mivel a köznyelv a világegyetem közelgő végétől szóló bizarr spekulációkkal és túlvilági paradicsommal kapcsolatos várakozásokkal hozza összefüggésbe. Ezek közül egyik sem foglalkoztatja Bonhoeffert. Ziegler, amikor Bonhoeffer teológiáját apokaliptikusnak nevezi, akkor a bibliatudósok legújabb tanulmányaira támaszkodik, akik a kifejezést arra használják, hogy megnevezzék Isten Jézus Krisztusban kinyilatkoztató, a világot helyreállító cselekedetének valóságát. Ziegler J. Louis Martyn Újszövetség-kutató munkásságán keresztül mutat rá arra, hogy Pál „apokaliptikus evangéliuma” nem a közismert „apokaliptika” jelentését hordozza, ugyanis nem egy héber irodalmi műfajt jelöl, de nem is a világvégét felvázoló spekulatív látomások egy típusát.⁴⁵ Ehelyett a páli apokaliptika – idézi Ziegler – „Isten helyreállító tevékenységének hatékony és végleges kinyilatkoztatásának” megértésére vezet, amelynek során a régi „világ vagy korszak megsemmisül és véget ér”,⁴⁶ azaz Pál apokaliptikája – a szó eredeti jelentéséhez híven – Jézus Krisztusban kinyilatkoztatja (felfedi vagy leleplezi) a valóságot. Eszerint az isteni kinyilatkoztatás egy olyan esemény, amellyel egy új állapot jön létre: a megváltott lét; méghozzá azért, mert a megváltó válik ismertté, maga a Felkent jött el, így „ez az esemény maga az, amely üdvözít. A kinyilatkoztatás tehát kiengesztelődés.”⁴⁷

A *Börtönlevelek* különlegessége, hogy Bonhoeffer felteszi a kérdést: „kicsoda nekünk Krisztus?” A nagykorúvá lett keresztyénség számára a vallás hamis pillérei bizonytalanná váltak, ezért Bonhoeffer szerint a keresztyéneknek a legbiztosabb pontra kell fókuszálniuk: a keresztre feszített Krisztusra. Itt láthatjuk, hogy Bonhoeffer teológiája merőben

⁴³ DBW 12: 280–281.

⁴⁴ Uo. 297–298.

⁴⁵ Philip G. Ziegler: Dietrich Bonhoeffer—An Ethics of God's Apocalypse?, In: *Modern Theology* 23 (2007/4), 581.

⁴⁶ Martinus C. de Boer: Paul, Theologian of God's Apocalypse, in: *Interpretation* 56 (2002/1), 25.

⁴⁷ Ziegler: Dietrich Bonhoeffer, 581.

tulajdonképpen: a háború, a börtön és minden emberi nyomorúság ellenére nem a letelepedett keresztyénség metafizikai teodíceájával kezd foglalkozni, hanem visszatér a Biblia teodíceájához, Jézus Krisztushoz, akit „a kereszten kiszorít[anak] a világból, erőtlén és gyönges lesz a világban, s éppen így és csakis így van velünk és segít meg bennünket.”⁴⁸ Ezt tárja elénkijelentéspozitivizmusá Mt 8,17 (Ézs 53,4 alapján), mely szerint „Erőtlenségünket ő vette el, és betegségeinket ő hordozta.”, azaz „nem mindenhatóságánál fogva segít rajtunk, hanem gyöngeségénél, szenvedésénél fogva.”⁴⁹ Ennek a szenvedésnek a csúcsa, amikor Ádám helyére áll, és a kereszten átéli a legszörnyűbb szenvedést, amelyet az ember megtapasztalhat: az Istentől való elhagyatottságot. Bonhoeffer itt Mk 15,34-re utal, ahol Jézus így kiált fel: „Én Istenem, én Istenem, miért hagytál el engem?” A *theologia crucis* ezen mélységére mutat rá Ingmar Bergman *Úrvacsora* című filmjében Algot karaktere is:

„És a legrosszabb még nem ez volt. Amikor Krisztust a keresztre feszítették, és ott függött kínjai között, felkiáltott: »Istenem, Istenem, miért hagytál el engem?« Akkorát kiáltott, amekkorát csak tudott. Azt hitte, hogy mennyei atyja elhagyta. Azt hitte, hogy mindaz, amit prédikált, hazugság volt. Krisztust iszonyatos kétségek gyötörték néhány perccel a halála előtt. Hát nem ez volt a legborzalmasabb szenvedése? Az Isten csendje.”

Algot testi nyomorúságával élve sokáig nem értette Krisztus keresztségét, mert időben, és talán fájdalmaiban is, azaz kvantitatív szempontból többet szenvedett a názereti Jézusnál; viszont a keresztség kvalitatív másságát Krisztus – Algot által hibásan kétségnek vélt – elhagyatottságában értette meg. Ez az a megértés – ha úgy tetszik μετάνοια – a keresztyén hit alapja. Az etióp kincstárnok története is erről tanúskodik. A királynő udvari főembere egy kérdésre akart választ kapni: kiről mondja a próféta azt, hogy „[a]mint a juhott levágni viszik, és amint a bárány néma a nyírója előtt, úgy nem nyitja meg a száját”? (ApCsel 8,32) Ez a keresztyénség tulajdonképpeni helyzete. Nem az uralkodás, nem az önkényes *theologia gloriae*, hanem a találkozás Jézus Krisztussal, azaz a megtapasztalása annak, hogy „minden emberi lét fordítottja adatik meg abban, hogy Jézus »másokért van.«”⁵⁰ Isten transzcendenciája Jézus „másokért létében” válik megtapasztalhatóvá. Ez az ellentéte minden vallásnak, mert nem az ember tesz és van Istenért, hanem maga az Isten jön az emberért. (Ezt nem érti Péter a lábmosáskor.) Ez az irány az, amely vallástalan és így valóban keresztyén, azaz krisztusi, mert

⁴⁸ Bonhoeffer: *Börtönlevelek*, 170. (DBW 8: 534)

⁴⁹ Uo. (Uo.)

⁵⁰ Uo. 182. (Uo. 558)

maga a Krisztushoz tartozás, és az őbenne való részesedés teszi tulajdonképpenivé. Krisztus emberért való léte, amely Isten lényegét érinti, meghatározza Bonhoeffer transzcendenciáról alkotott értelmezését is. A transzcendens nem az, ami a világon túli, hanem egy apokaliptikus lét, a kinyilatkoztatott Ige szerinti „másokért való létezés”. Az istenképűség alapja, hogy a Szentháromság önmagában öröktől fogva eleve így létezik. Fontos tehát látnunk, hogy a transzcendencia Bonhoeffer teológiájában nem a létezés egy ezoterikus dimenziója, melyben az emberi határokat túllépve tapasztalhatom meg valódi önmagam. A transzcendencia olyan fogalom, amelynek csak az emberi határok miatt van értelme; tehát az, hogy van transzcendencia, azt jelenti, hogy vannak határain, amelyek nem léphetők át. Másokért lenni nem más, mint hogy az emberi határok komolyan véve felismerhető, hogy az ember számára önmagán túl is van valóság, akiért és akinek felelősséggel, felelettel tartozik. Bonhoeffer szerint ezt Jézus Krisztus élte az emberiség elé kiemelkedően, és ő az, aki lehetővé teszi, hogy ennek megfelelően életet éljenek az emberek.

De lehetséges-e ez? Isten mindenható, minden szenvedés felett áll, akkor miért akarná tökéletesként maga is megtapasztalni a szenvedést, és az Istentől való elhagyatottságot? Bolondságnak tűnik ez a „tulajdonképpeni keresztyén üzenet”. Az ember célja, hogy jobban éljen ebben a világban, és ehhez képes evolúciós lépésekkel is hozzájárulni: kitalálja a maga istenét. Pál és a páli teológiában gyökerezve Bonhoeffer örömmel beszél bolondságot, mert „az Isten »bolondsága« bölcsőbb az emberek bölcsességénél, és az Isten »erőtlensége« erősebb az emberek erejénél.” (1Kor 1,25) Mit jelent ez? Az isteni „mindenhatóság, a mindentudás, a mindenütt jelenvalóság forrása: az éntől való szabadság, a »másokért létele« mindhalál.”⁵¹ Visszalépés, botrány vagy egyszerűen bolondság, amiről Bonhoeffer és Pál beszélnek? Ők arra mutatnak rá, hogy a kinyilatkoztatott valóságról tesznek bizonyosságot, ahol „Istenhez való viszonyunk nem egy minden elképzelhetőnél magasabb, hatalmasabb, jobb lényhez való »vallásos« viszony – ez nem igazi transzcendencia –, hanem egy új élet a »másokért való lét«-ben, azaz részvétel Jézus létében.”⁵² De látnunk kell, hogy mindez az emberért az Istentől való elhagyatottság árán magában a Szentháromság Istenben kap helyet, hogy többé semmi se választhassa el az embert Istentől. Ez azt jelenti, hogy megszűnt a valódi Isten általi elhagyatottság, ami megalapozza a hitet, amely hit kész a másokért létre vezetni a megújított embert. Továbbá ez azt is jelenti, hogy a keresztyének tudják, hogy nem a szenvedéstől

⁵¹ Uo. (Uo.)

⁵² Uo. (Uo.)

mentesülnek, Krisztus pedig itt a földön nem az isteni áldás kényelmes jóléte felé vezeti az egyházát, hanem bemutatja, hogy szenvedéseink immár Isten jelenlétében mennek végbe.

2.2. Az írott Ige valósága

A Jézus Krisztus kézzel fogható közelségében feltáruló apokalipszist, a tulajdonképpeni keresztyénséget, azaz a valódi emberi életet, amit benne részesedve élhetünk egyedül az apostolok ismerték testközelből. Jogosan merülhet fel tehát Kierkegaard kérdése, hogy mi is történik azokkal, akik nem Jézus kortársai?⁵³ Ők már soha nem ismerhetik meg a Mestert? Bonhoeffer ezt írja a *Követés* második részének bevezetésében: „Első tanítványai szerint Jézus test szerint volt jelen igéjével. Ez a Jézus azonban meghalt és feltámadt. Hogyan jut el ma hozzánk követésre szólító hívása? Jézus már nem megy el testben mellettem, ahogy a vámszedő Lévi esetében tette, hogy odakiáltta: »Kövess engem!«”⁵⁴ Bonhoeffer ezt a kérdést a reformátorokhoz és Barth teológiájához hasonlóan válaszolja meg: „Csak a Szentírásban találhatjuk meg a kinyilatkoztatást.”⁵⁵ Bonhoeffer számára egyértelmű, hogy Isten a Bibliában akarja kinyilatkoztatni magát, mert Isten a Szentírást választotta az önkinyilatkoztatás helyéül. Ez többek között azt jelenti, hogy értelmetlen Istent máshol és más módon keresni. Lutherrel összhangban állítja, hogy a bibliai szövegeken kívül nincs biztos ismeretünk Istentről, ez pedig nem egy önkényes kijelölése egy könyvgyűjteménynek, hanem a kinyilatkoztatás helye, mert Isten itt szól, és itt nyilatkozik meg személyesen.⁵⁶ Bonhoeffer így fogalmaz: „Istennek tetszett, hogy egyedül a Biblia Igéjében szól hozzánk.”⁵⁷

De miért tetszett így neki? Sokan csak a saját értelmezésüket tartják legitim és tulajdonképpeni bibliaértelmezésnek. Hogyan lehet a Biblia valóban Isten kijelentése számunkra? Bonhoeffer válasza egyszerű: Jézus Krisztusban találkozunk Istennel, a Biblia célja pedig nem más, mint hogy Jézus Krisztushoz vezessen. Bonhoeffer így kezdi *Az újszövetségi üzenet jelenvalóvátétele (Vergegenwärtigung der neutestamentlichen Botschaft)*

⁵³ Søren Kierkegaard: *Filozófiai morzsák*. (Hidas Zoltán) Budapest, 1997, Göncöl Kiadó. 122–124.

⁵⁴ Dietrich Bonhoeffer: *Követés*. (ford. Böröcz Enikő) Budapest, 2022, Harmat – Luther. 185. (*Nachfolge*. [szerk.] Martin Kuske és Ilse Tödt. Gütersloh, 1944, Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus. 215.)

⁵⁵ Dietrich Bonhoeffer: *Jugend und Studium, 1918-1927*. (szerk.) Hans Pfeifer, Clifford Green és Carl-Jürgen Kaltenborn, a továbbiakban DBW 9. München, 1986, Chr. Kaiser Verlag. 311.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ DBW 14: 483.

című munkáját: „Az Újszövetség az Ószövetség Krisztusban beteljesedett ígéretének bizonyágtétele. Nem olyan könyv, amely örök igazságokat, tanokat, normákat vagy mítoszokat tartalmaz, hanem egyetlen bizonyágtétel az Istenember Jézus Krisztusról.”⁵⁸ A kritikai kiadás a „bizonyágtétel” (*Zeugnis*) szónál lábjegyzetben jelzi, hogy Bonhoeffer kéziratában kétszer van aláhúzva. Az írott Ige valósága szintén Jézus Krisztus apokalipsziséből származik, mégpedig azért, mert az egyedüli tanúja és bizonyága ennek az apokalipszisnek. A Bibliának mint Isten által kiválasztott kinyilatkoztatási helynek és eszköznek egyetlen feladata van, az, hogy tanúságot tegyen Krisztusról. A Krisztusról szóló tanúság legfőbb pontja a kereszti tanúsága, ahogy arról Bonhoeffer *Az újszövetségi üzenet jelenvalóvátételében* írja: „a Szentíráshoz való visszatérés pontosan megfelel a keresztyén hithez és a keresztyén reménységhez, nevezetesen a Krisztus keresztségéhez való visszatérésnek; Isten kijelentésének történetisége az, ami itt mindkét esetben kifejezésre jut.”⁵⁹ Ez azt jelenti, hogy Istent nem egyfajta logikusan felépített metafizikai struktúrával lehet leírni, hanem az ő valódi jelenlétét a szenvedő és emberi Krisztusban láthatjuk meg – ráadásul a Biblia emberi szövegeiben. A Biblia nem egy nehezen érthető, az embertől távol eső eszmét mutat meg Istenből, hanem az emberi élet Isten által teremtett tulajdonképpeniségét, amelyben „minden egyes ember Ádám”,⁶⁰ ezért minden egyes ember kapcsolódik a szenvedő Istenhez. A Biblia mutat rá számunkra, hogy „csak a szenvedő Isten segíthet rajtunk.”⁶¹ A Biblia a maga töredezett emberi létrejöttében és az isteni általi gondviselésben „egy hamis istenkép megsemmisítéséhez vezet, lehetővé teszi meglátnunk a Biblia Istenét, aki a világban erőtlensége által vesz hatalmat és hódít teret magának. Alkalmassint itt lehet a »világi értelmezés« kiindulópontja.”⁶² A Szentírás az evilági lét emberi és hétköznapi kérdéseivel foglalkozik, melyben megjelenik hazugság, betegség, árulás, félelem, gyilkosság és halál, a fókusz pedig egy olyan Istenre kerül, aki nem kizárja magát az evilágiság nyúgijából, hanem a kereszten emberi halált szenved.

Felmerül a kérdés: ha ilyen központi jelentőséggel bír a kereszti Bonhoeffer teológiájában, akkor a bonhoefferi kánonból kiszorul-e az Ószövetség? Bonhoeffer nem különbözteti meg teológiailag az Ószövetséget az Újszövetségtől. Börtönben született írásaiban a vallástalan keresztyénség szempontjából az Ószövetség evilágiságát hangsúlyozza, sőt egy 1936-os levelében, amelyet sógorának, Rüdiger Schleichernek írt, még azt is kifejti, hogy a

⁵⁸ Uo. 411.

⁵⁹ DBW 14: 406.

⁶⁰ DBW 1: 95.

⁶¹ Bonhoeffer: *Börtönlevelek*, 170. (DBW 8: 534)

⁶² Uo. (Uo. 534–535)

kereszt dicsősége már az Ószövetségben (Ézs 53!) felragyog.⁶³ Bonhoeffer számára a Szentírás Krisztusról tanúskodik, aki a valóságot fedi fel számunkra – a valóság pedig már az Ószövetségben élénk tárul. Az ószövetségi írásokat olvasva azt látjuk, hogy ott minden nagyon is evilági: a történetek gyakran szólnak hazugságról, csalásról, gonoszságról és gyilkosságról is, még hozzá Isten tervének – de nem akaratának – részeként. A 21. század Európájában élve szörnyűnek tűnik a gyilkosság gondolata is, vagy a hazugsággal elért cél, nemhogy Isten tervének építőköveiként tekintsünk rájuk. De Bonhoeffer nem a vérengzés és korrupció kedvéért vezeti a tekintetünket az Ószövetségre, hanem a kijelentett valóság természete miatt, amely nem tud hamis megnyugvásba ringatni – emlékezzünk Krisztus szavaira:

„Fogtok hallani háborúkról, és hallotok háborús híreket. Vigyázzatok, ne rémüljete meg, mert ennek meg kell lennie, de ez még nem a vég. Mert nemzet nemzet ellen és ország ország ellen támad, éhínségek és földrengések lesznek mindenfelé. De mindez a vajúdás kínjainak kezdete. Akkor átadnak titeket kínvallatásra, megölnék benneteket, és gyűlöl titeket minden nép az én nevemért. Akkor sokan eltántorodnak, elárulják és meggyűlölnek egymást. Sok hamis próféta támad, és sokakat megtévesztenek. Mivel pedig megsokasodik a gonoszság, sokakban meghidegül a szeretet. De aki mindvégig kitart, az üdvözl.” (Mt 24,6–13)

Bonhoeffer azt a realitást képviseli, amit Krisztus is képviselt, ez a realitás és őszinteség pedig az Ószövetségben teljes mértékben jelenlévő. A *Börtönlevelekben* azt a kérdést olvashatjuk, hogy miért lehet, hogy az Ószövetségben rendszeres a hazugság, gyilkolás, árulás, rablás, válás, sőt a parázñaság is, és hogy lehet, hogy ráadásul ezek Isten dicsőségének eszközeivé lesznek?⁶⁴ Az Újszövetség mindezzel szemben sokkal magasztosabbnak tűnik, így kézenfekvő lenne Bonhoeffer egy tanárának, Reinhold Seebergnek a megoldási javaslata, mely szerint „[a]z Ószövetség csak annyiban érvényes a keresztyén tanítás számára, amennyiben az Újszövetséghez viszonyítva a fejlődés előzetes és előkészítő szakaszaként szolgál.”⁶⁵ Ezt a könnyű és hamis értelmezést, miszerint az Ószövetség valamiféle „vallásos előfázis” lenne Bonhoeffer nem fogadja el, mert az Ószövetségben és az Újszövetségben egyértelműen ugyanazzal az Istennel találkozunk.⁶⁶ A tegeli börtönben 1944. július 28-án írott levele ezt a problémát tárgyalja: „Azt mondod, a Biblia nem sokat foglalkozik az ember egészségével, boldogságával, erejével. Ezt még egyszer jól átgondoltam. Az Ószövetségre nézve semmiképp

⁶³ DBW 14: 146.

⁶⁴ DBW 8: 227.

⁶⁵ R. Seeberg: *Christliche Dogmatik* I. köt. Erlangen–Leipzig, 1924, Deichert. 240.

⁶⁶ DBW 8: 227.

sem áll.”⁶⁷ Bonhoeffer szerint a keresztyének nem jól olvassák az Újszövetséget, ezért az könnyen „elspiritualizálhatóvá” lesz. A helyes olvasás az Ószövetség kontextusának ismeretét jelenti, amely segítség az Isten és teremtményei közötti evilági valóság szemlélésében. Bonhoeffer gondolataiban a „vallástalanság” és az „evilágiság” egyértelműen nem a szekularizáció vagy a radikális „Isten halott teológia” megalapozására törekszik, hanem a keresztyénség tulajdonképpeni állapotát kívánja felkutatni, Isten jelenlétét a világunk és életünk közepében. „Isten túlvilága itt van az életünk kellős közepében. Az egyház nem a határon áll, ahol az emberi erők felmondják a szolgálatot, hanem a falu kellős közepén. Így van ez az Ószövetségben, s az Újszövetséget ebben az értelemben még mindig nem eléggé olvassuk az ószövetségi alapok felől nézve.”⁶⁸ Az Ószövetség gondolkodásra, érzésre és érzékelésre ösztönöz, hogy az egyház szavát tulajdonképpeniként, az evilágiság közepette hallhassuk.

Az írott Ige, azaz az Ószövetség és az Újszövetség lapjain egyértelműen kitűnik, hogy egy teljesen más keresztyénséggel szembesülünk, mint amit korunk tapasztalhat. Bonhoeffer életművében törekedett a modernitás által felvetett kérdésekre biblikus alapokon nyugvó válaszokat adni, és kiváltképp a *Börtönlevelek*ben prognosztizálta az egyház lehetőségeit a szekuláris jövőben. De hogyan tud hatni a jövőben, mitől lesz valódi az írott Ige? Azt láthattuk eddig, hogy Isten kinyilatkoztatása feltárja az ő valóságát, amely Krisztusban felismerhetővé vált. Az írott Ige valódisága azonban abban rejlik, hogy az életünk kontextusával kerül párbeszédbe. Érdemes itt egy rövid statisztikai megjegyzést tennünk. Bonhoeffer azon börtönben született írásaiból, melyekben az Ószövetségre hivatkozik, azt láhatjuk, hogy „gyakorlatilag minden szöveg” vagy a fogság idejéből vagy a fogság utáni időből származik.⁶⁹ Ez egyértelműen szemlélteti, hogy az Ószövetség a vallástalan valóság elemi szférájában, azaz egy börtönben is aktuális. Az 1944. április 30-án kelt levelében a háború félelmében és a börtön nyomorúságában Bonhoeffer utal a Zsolt 58,12-re⁷⁰ és a Zsolt 9,20-ra⁷¹, továbbá azt írja, hogy „a Jeremiás 45,5-öt⁷² pedig napjában kell majd ismételnünk.”⁷³ Bonhoeffer fogságban töltött életszakasza sorsközösségben kapcsolódik a fogságba hurcolt Izráellel, így a

⁶⁷ Bonhoeffer: *Börtönlevelek*, 177. (DBW 8: 548)

⁶⁸ Uo. 124. (Uo. 408)

⁶⁹ Barry Harvey: *Taking Hold Of The Real. Dietrich Bonhoeffer and the Profound Worldliness of Christianity*. Eugene, 2015, Cascade. 218.

⁷⁰ „Az emberek pedig ezt mondják: Mégis van az igaznak jutalma! Mégis van Isten, aki igazságot tesz a földön!”

⁷¹ „Ne engedd, URam, hogy erőszakoskodjanak az emberek! Álljanak eléd ítéletre a népek!”

⁷² „És neked nagy kívánságaid vannak? Ne legyenek! Mert most veszedelmet hozok minden emberre – így szól az ÚR –, de te ajándékkul kapod az életedet, bárhová is mégy.”

⁷³ Bonhoeffer: *Börtönlevelek*, 121. (DBW 8: 402)

Börtönlevelek exegézise rávilágít, hogy mit jelent nemzsidó létünkre vonatkoztatva Izráel bibliai, diaszpórikus valósága evilágiságunk felől nézve.⁷⁴

Ez két rendkívül fontos következtetéshez vezet. Egyrészt a bibliai exegézis tudományos történeti-kritikai módszerét nem elvető, de egy azon túlmutató élet-exegézis felvázolását láthatjuk, melynek alapjai Bonhoeffernél nem a történeti kontextuson való elmélkedésben, hanem az itt és most életünket meghatározó valóságban rejlenek. Másrészt a bibliai diaszpórikus szituációk merőben eltérő kontextust tárnak elénk, mint amiben ma élhetünk, ezért az Ószövetség az „elspiritualizált”, kizárólagos újszövetségi értelmezéssel szemben sokkal valóságosabb és evilágibbnak bizonyul, mint mi magunk.

2.3. A hirdetett Ige valósága

Nagy kérdés ma minden gyülekezetben prédikáló lelkész számára, hogy hogyan adható át a Biblia üzenete a 21. század emberének. Amikor Bonhoeffer a „vallásos” keresztyénséget kritizálja, éppen missziós megfontolásból teszi. Fontos tisztáznunk, hogy Bonhoeffer nem ír misszióról, viszont az „evilágiság”, a „vallástalan keresztyénség” egy olyan reformált teológia, amelynek – ha kimondottan nem is, de – célja, hogy elküldjön tanítvánnyá tenni minden népet, ehhez pedig úgy járul hozzá, hogy a maga eredetiségével minden olyan gátat le kíván bontani, mely a történelmi keresztyénség során kialakult. Láthattuk az eddigiekben, hogy a túlzott „vallásosság” hamis bizonyさghoz vezethet, ez pedig hiteltelenné teszi a bizonyさgtevőt és az ő egyházát is. Így Bonhoeffer célja nem az, hogy spirituális lépéseket tegyen, hanem épp ellenkezőleg, a keresztyénség „evilágiságát” akarja bemutatni. Tisztáznunk kell, hogy Bonhoeffer a „világi” alatt nem a kortárs kultúrának való megfelelést érti, mert azzal Isten Igéjét az emberi autonómia „forumának” szolgáltatnánk ki, de nem is az „egyházival” ellentétes értelemben használja a szót, sőt, éppen azt akarja hangsúlyozni, hogy az egyház világibb, mint a világ, mert a teremtő és önmagát kijelentő Isten tulajdonképpen tervében áll. Isten tehát mindig az ember saját kontextusában találkozik az emberrel, így a tér és az idő lehet Krisztustól különböző, de az ő világot átható kinyilatkoztatása minden élethez a maga

⁷⁴ Harvey: *Taking Hold Of The Real*, 211.

kontextusában ér el. A hirdetett Ige a tényleges világban szólal meg. Ezt a világot Isten teremttette, váltotta meg, és tartja fenn továbbra is szeretetével.

A prédikációnak ennek fényében Isten Igéjét a mi teljes világosságunkba, azaz az életünkbe kell vezetnie. A prédikáció lehet vallásos, mélyen kegyes, szószéki hangvételi, de ha nem az életünkben szólal meg, akkor nem tulajdonképpen, azaz nem biblikus. „Hiszen nem a túlvilágról van szó, hanem erről a világról, ahogyan ezt Isten megalkotja, megtartja, törvények közé foglalja, megbékíti és megújítja. Ami ezen a világon túl van, ezért *a világért* van az evangéliumban.”⁷⁵

Egyértelműen látszik, hogy Bonhoeffer Bultmann demitologizálásához hasonlóan szeretne egyfajta „interkulturális hermeneutikai”⁷⁶ megoldást nyújtani a keresztyénség számára, abban a korban, amikor a villanylámpa, a rádió, az orvosi és sebészeti felfedezések ontológiai elsőbbséggel bírnak a vallásos metafizikai világnézettel szemben. Így hát Bonhoeffer még tulajdonképpen jobb irányba szeretne menni, ezt írja 1944. május 5-én:

„Gondolom emlékszel Bultmann-nak »Az Újszövetség mítosztalanításá«-ról szóló dolgozatára. Arról én ma nem azt mondanám, hogy »túl messze« ment, mint a legtöbben állították, hanem hogy éppenséggel nem ment elég messze. Nemcsak a »mitikus« fogalmak problematikusak, a csoda, a mennybemenetel stb. (amelyeket elvileg nem is lehet elválasztani Isten, a hit stb. fogalmától!), hanem általában a »vallásos« fogalmak a problematikusak. Istent és a csodát nem lehet elválasztani egymástól (mint Bultmann véli), de *mindkettőt* tudnunk kell »nem vallásos« alapon értelmezni és hirdetni. Bultmann hozzáállása alapjaiban véve liberális (azaz megrövidíti az evangéliumot), én viszont teológiailag akarok gondolkodni. Mit jelent tehát »vallásos alapon értelmezni«?»⁷⁷

A vallásos alapon történő értelmezés egy olyan világot jelent, ahol a kozmosz metafizikai felfogása kielégítő választ ad az embereknek, a teológiai nyelvezet és a rituális gyakorlat pedig elegendő a társadalom megszólításához. Ezzel szemben a „felnőtté vált” világban a vallás nehezíti az igehirdetést, mert ahol a vallásosság egy letűnt kor részét jelenti, ott felesleges falakat húz az igehirdető és a társadalom közé. Éppen ezért javasolja Bonhoeffer, hogy a keresztyénségnek el kell vetnie a vallást, még saját magát is mint „vallástalant” kell definiálnia,

⁷⁵ Bonhoeffer: *Börtönlevelek*, 125. (DBW 8: 415)

⁷⁶ David W. Congdon: *The Mission of Demythologizing. Rudolf Bultmann's Dialectical Theology*. Minneapolis, 2015, Fortress Press. 505.

⁷⁷ Bonhoeffer: *Börtönlevelek*, 125. (DBW 8: 414)

hogy képes legyen megszólítani az embereket a saját kontextusukban, amelyben élnek, mozognak és vannak (ApCsel 17,28).

Bonhoeffer már a háború utáni egyház kontextusát is látja, ahol a német társadalom létét megragadó igehirdetés csak két dologból állhat: „imádságból és az emberek között végzett igaz cselekedetekből.”⁷⁸ Felmerülhet, hogy az egyház e két tevékenysége pusztán etikává alakítja a keresztyénségét, de az imádság és az igaz cselekedetek Bonhoeffer számára egyedül Isten Krisztusban adott önkijelentését követően válnak megérthetővé és csak Krisztushoz való függvényükben nyernek értelmet. Így pedig Krisztus definíciója a „másokért való ember”, azaz Jézus Krisztus az, aki eljött értünk, és aki „másokért való létevel” a történelem és a létezés valóságos értelmét tárja fel. Krisztus önmegüresítésével és önátadásával legyőzi a világ bűnét, megfordítja a *cor curvum in se* (az önmaga felé forduló szív) irányát, és erre hívja követőit is, hogy mások felé fordulva valóban szeressék egymást, és újra az Istennek szánt közösségben éljenek. Ezért a Krisztusban új ember igehirdetése „az emberek között végzett igaz cselekedetekben” is meg kell jelenjen. Érhető ez abban az egyházi kontextusban, ahol az önfenntartás ára az volt, hogy az egyház elvesztette prófétai szerepét.⁷⁹ Így Bonhoeffer szerint az egyház kudarcot vallott a Hitlerrel szembeni ellenállásában, mert önmagáért és nem másokért működött. Ezt a döntést az a vágy motiválta, hogy megőrizze a hatalom és a tekintély államtól kiszabott szeletét tulajdonképpeni hivatását feláldozva. Ez a valódi és tulajdonképpeni hivatás pedig nem más, minthogy azokért legyen, akikért az Igéjében magát kijelentő Isten felszólal (pl. Zsolt 68,6; Lk 1,46–55), azaz a Harmadik Birodalom áldozataiért. Az egyház azért vallott kudarcot, mert megsüketült a hirdetett Igére, megvakult az írott Igére és elfordult a kijelentett Igétől, tehát nem másokért létezett, nem is semlegességbe bújva – ami egyébként szintén nem volna tulajdonképpeni helyzete –, hanem önmagáért volt. Az egyház Németországban a 20. század elején nem emelte fel szavát a nácik ellen, ezért elvesztette a hangját a társadalomban.⁸⁰ Ebben a megnémulásban pedig imádkoznia kell, és igaz cselekedeteket véghezvinnie az emberek között, hogy később újra megszólalhasson. Az egyháznak cselekednie kell, de nem önmagáért, hanem azokért, akikért Krisztus jött: a bűnösökért, a szegényekért, az elnyomottakért, a kitaszítottakért, az ő kiválasztottjaiért.

Bonhoeffer számára mind a „világi” prédikációs nyelv keresése, mind az igaz cselekedetekkel történő igehirdetés azt előfeltételezi, hogy Krisztus követője – akár hívőként, akár prédikátorként – nem arra használja fel Istent vagy Isten Igéjét, hogy saját

⁷⁸ Uo. 137. (Uo. 436)

⁷⁹ Joel Lawrence: *Bonhoeffer. A Guide for the Perplexed*. New York, 2010, T&T Clark. 36.

⁸⁰ Uo. 37.

személyiségének és gondolatainak biztosítson teret az igehirdetésben. Krisztus követője egyedül Isten kinyilatkoztatásával áll függésben, ezzel pedig megfosztja saját magát a vallásosság kényelmétől – a másikért. Ez az igehirdetés tekinthető a leginkább krisztocentrikusnak, mert alapja Jézus Krisztus inkarnációjában áll, azaz feladja saját előnyeit azért, hogy a másik megérthesse az üzenetet. Ez az igehirdetés számít tulajdonképpeninek, mert Isten kijelentett valóságát követi, és annak nem csak tartalmában, hanem formájában is megfelel, így módon pedig őszintén és mások számára egyértelműen tud az élő Isten aktuális jelenlétére rávilágítani. Ez azért szükségszerű, mert „az Ige az új emberiséget hordozza, ezért lényege szerint már mindig a gyülekezetre irányul. Az Ige el akar jutni a gyülekezethez, szüksége van a gyülekezetre, mivel máris az emberiséggel van megterhelve. [...] Az Ige saját magától a gyülekezetre irányul, hogy azt hordozza.”⁸¹ A világi és vallástalan igehirdetés nem divatos akar lenni, hanem egyszerűen az emberi lét aktualitását kívánja megszólítani az Isten Igéjével, amikor „Krisztusra mint a prédikáció szavára a gyülekezet ráhelyezheti – sőt, rá kell, hogy helyezze – minden szükségét, bűnét és halálát.”⁸² Az vallástalan igehirdetésben nem a prédikátor az, aki kibontja és megérteti az Igét, és nem a lelkész az, aki bemutatja a sákramentumokat, az igehirdető ugyanis nem formálja és alakítja az Igét, nem képes a Szentháromság Isten működését befolyásolni. Ehelyett az Ige magától mozog, és a Bibliából kiemelkedve, önmagának a dinamikus jellegéből veszi fel a prédikáció formáját. Krisztus mint prédikáció megy ki a gyülekezethez, hogy átölelje, hordozza és megtartsa tagjait. Ezért az igehirdetőnek figyelnie kell az Ige eredendő mozgására, és nem szabad azt semmilyen módon akadályoznia vagy saját magának mozgatnia. Ezzel szemben a vallásos ember akkor beszél Istenről, amikor az emberi tudás végére ér, vagy amikor túl lusta ahhoz, hogy tovább gondolkodjon, és egyszerűen *deus ex machina*ként ad választ egy kérdésre.⁸³ Így a vallás gyakran abból a vágyunkból fakad, hogy Istent használjuk fel problémáink megoldására, ezáltal pedig végső soron elszigetel bennünket attól az Istentől, aki Jézus Krisztus személyén keresztül betör a világunkba.

⁸¹ Dietrich Bonhoeffer: *Finkenwaldi Homiletika 1935–1939*. (ford. Steinbach József) Pápa, 2000, Dunántúli Református Egyházkerület. 12. (*Illegale Theologen-Ausbildung Finkenwalde, 1935-1937*. [szerk.] Otto Dudzus és Jürgen Henkys, Sabine Bobert-Stützel, Dirk Schulz és Ilse Tödt, a továbbiakban DWB 14. Gütersloh, 1996, Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus. 504)

⁸² Uo.

⁸³ Uo. 123. (Uo. 407)

2.4. Összegzés

Bonhoeffer számára a keresztyénség tulajdonképpen volt a kijelentett Igében, Jézus Krisztusban van. Láthattuk, hogy Isten az apokaliptikus kijelentésében a valóságot tárja fel, de nem akárhogy, hanem tulajdonképpeniként. A tulajdonképpeniségben (*Eigentlichkeit*), a sajátkézzel-készítettségben Isten kijelentésének eredetisége tárul fel, amely annyiban őrizhető meg, amennyiben az ő saját kezű jelenlétét semmi sem homályosítja el. Ő maga saját kezűleg Jézus Krisztusban jelentette ki magát, ezért minden teológia autenticitása a krisztológiában áll. Bonhoeffer teológiája nem önmagával és a saját kényelmével kezdődik, hanem Jézus Krisztus testetöltésével. Ugyanezt láthatjuk bibliaértelmezésében is, ahol nem saját hamis gondolatai, hanem az Írásban felismerhető igazság bemutatására törekszik. Végezetül erre a tulajdonképpeni alapra épít a hirdetett Ige szólásakor is, hiszen „[a] prédikáció szavának eredete Jézus Krisztus inkarnációjában van.”⁸⁴

⁸⁴ Bonhoeffer: *Finkenwaldi Homiletika*, 11. (DBW 14: 502)

3. Vallástalan Magyarország

A dolgozat ezen fejezetében a 2022-es magyarországi népszámlálási adatok és Bonhoeffer teológiájának segítségével vizsgálom a jelenbéli, 21. századi keresztyénséget. Ahogyan Bonhoeffer írta: „a *sanctorum communio*ról szóló jelen munka valójában nem vallásszociológiai, hanem teológiai jellegű.”⁸⁵ Bonhoeffer elemzését követve a vallástalan Magyarországról is szót ejtő jelen dolgozat is alapvetően teológiai jellegű, de „a keresztyén dogmatika talaján valósul meg, és ennek érdekében a tisztán szociofilozófiai és szociológiai vagy vallásszociológiai alapismereteket kívánja termékennyé tenni.”⁸⁶ Ez azt jelenti, hogy az első fejezetben bemutatott, Bonhoeffer számára alapvető, Krisztusban adott isteni kinyilatkoztatás az, amely alapján bármiről beszélhetünk, így jelen esetben Jézus Krisztus egyházának szociofilozófiai és szociológiai eredményeit is Isten Igéjének kijelentéséből, azaz krisztológiai szempontból kell megközelítenünk. Nem véletlen, hogy amikor Bonhoeffer a vallástalan keresztyénség alapjairól ír és gondolkodik, akkor azt kérdezi, „hogy igazából mit is jelent ma nekünk a keresztyénség [*sic!*], sőt kicsoda nekünk Krisztus?” Számára a valóságot leleplező és feltáró isteni kinyilatkoztatás számít egyedül, így hát nincs helye a nemzetiszocialista hazugságoknak, és az azáltal meghamisított teológiának sem. Bonhoeffert a valóság és az azzal való szembesülés érdekli. Érdemes éppen ezért megjegyezni, hogy Bonhoeffer még a Hitvalló Egyház szerveződését is kritikával illette, ugyanis meglátása szerint a széthullás, valamint a náciikkal szembeni, Krisztusról szóló tanúságtétel eredménytelensége a szerveződés saját magát védő, önmagáért és nem másokért működő hozzáállásából fakadt,⁸⁷ így nem Isten Igéjének minden „Führer”-t leleplező kijelentése vált hangsúlyossá, hanem az egyház önfenntartása és kényelmének megőrzése. Ez pedig egyértelműen azt jelenti, hogy az egyház elvesztette a Bonhoeffer által hangsúlyozott krisztusi tisztet, „a másokért való ember” krisztológiai rangját,⁸⁸ mert nem másokért, hanem önmagáért való volt. Ebben a helyzetben pedig felvetődik a kérdés, hogy mit jelent egyáltalán az az egyház, az a gyülekezet, az a prédikáció, az a liturgia, az a keresztyén élet, ami önmagáért van? A népszámlálási adatok miatti aggodalom tehát mélyen húzódo problémát leplez le: lehet, hogy már azt sem tudjuk, mi a tulajdonképpeni egyház?

⁸⁵ DBW 1: 18.

⁸⁶ Uo.

⁸⁷ Lawrence: *Bonhoeffer*, 36.

⁸⁸ Bethge: *Bonhoeffer*, 994.

A továbbiakban arra törekszem, hogy Bonhoeffer teológiája nyomán – ha úgy tetszik Bonhoefferrel párbeszédben⁸⁹ – a mai kontextusban gondolkodjak. A cél tehát annak az alapfelvetésnek a vizsgálata, mely szerint Magyarország vallástalanodása a 2022-es népszámlálás végleges adatai alapján, valamint az annak eredménye feletti félelem is a vallásos lét teológiai megalapozatlanságából származik. Ezzel egyszerre szeretnék hű maradni Bonhoeffer gondolkodásához, és a saját kontextusomban Isten Igéjének kijelentésére figyelni. Előbbit úgy igyekszem teljesíteni, hogy a börtönírások között felvázolt „Egy könyv vázlatát”⁹⁰ veszem a dolgozat ezen részének keretéül. Először bemutatom a magyar keresztyénség mai helyzetképét, ezt követően a már bemutatott vallástalan keresztyénség tulajdonképpeni keresztyén formája által a felmerülő ekkleziológiai kérdésekkel ütköztetve ismertetem az Igében kijelentett keresztyén valóságot, végezetül pedig összegzésként igyekszem választ kínálni az alapfelvetésemre, mely alternatívaként szolgálhat a magyar egyházak – saját kontextusomból fakadóan leginkább a Magyarországi Református Egyház – felmerülő problémáira.

3.1. Helyzetkép a magyar keresztyénségről

A magyarországi 2022-es népszámlálás végleges adatait 2023. szeptember 26-án hozta nyilvánosságra a Központi Statisztikai Hivatal. Szembetűnő az eredmények között a vallási és felekezeti hovatartozásra vonatkozó adatok változása, illetve az a figyelem, ami ezeket az adatokat övezi, azzal együtt, hogy a 2001-es és 2011-es népszámlálási adatok ismeretében lehetőségünk nyílik 20 éves időintervallumban is vizsgálni az itthoni vallással kapcsolatos változásokat.

A legalapvetőbb kérdés már figyelemfelkeltő, ugyanis a vallási hovatartozással kapcsolatos önkéntesen megválaszolható kérdésre a lakosság 60%-a válaszolt, azaz 5.751.101 fő. Ebből 50%, azaz 2.886.619 fő katolikusnak⁹¹, 16%, azaz 943.982 fő reformátusnak, 3,1%, tehát 176.503 fő pedig evangélikusnak vallotta magát. Ha összehasonlítjuk a 2022-es

⁸⁹ Jürgen Moltmann: Theologie mit Dietrich Bonhoeffer. Die Gefängnisbriefe, in: John W. de Gruchy, Stephen Plant, Christiane Tietz (szerk.): *Dietrich Bonhoeffers Theologie Heute. Ein Weg zwischen Fundamentalismus und Säkularismus?* Gütersloh, 2009, Gütersloher Verlagshaus. 17.

⁹⁰ Bonhoeffer: *Börtönlevelek*, 181. (DBW 8: 556)

⁹¹ Görögkatolikusokkal együtt.

népszámlálási adatokat a 2011-es és 2001-es adatokkal, akkor azt látjuk, hogy a római katolikus egyház az elmúlt 20 évben közel 2,7 millió főt veszített. Ez azt jelenti, hogy 2001-ről 2011-re 30,21%-os csökkenést, 2011-ről 2022-re pedig arányaiban hasonló, 28,36%-os fogyatkozást láthatunk. A reformátusok országos aránya 2001-ben 15,91% volt, majd 2011-ben 11,61%-ra csökkent, 2022-ben pedig 9,83%-ra. Ez azt jelenti, hogy a református egyházak 2001 és 2011 között közel 470 ezer főt veszítettek, az elmúlt években – 2011-ről 2022-re – pedig több mint 200 ezret (pontosan 209.472 főt). A drasztikusnak tűnő csökkenés, a választ nem adók (pontosan 3.852.533 fő) és a vallási közösséghez, felekezethez nem tartozó 27% (1.549.610 fő), arra billentette a mérleg nyelvét, hogy Magyarországon most először többségbe kerültek a magukat nem vallásosnak vallók. A nemzetközi tendenciák és a vallásszociológiai kutatások alapján várható volt, hogy egész Európában jelentős változások következhetnek, amely alól Magyarország sem kivétel. Így a magukat vallásosnak vallók arányának újbóli csökkenése nem feltétlenül meglepő, különösen, ha az európai eredményekkel hasonlítjuk össze, ahol csak az ortodox országok jelentenek némi kivételt (pl. Románia és Görögország). Az európai prognózisok ismeretében meglepő eredmény, hogy a nem válaszolók aránya rendkívül magas volt, egészen pontosan 40%, sőt kiemelkedően magas, 47% volt a 20–29 éves korosztály esetében. Ez összesítve tehát azt jelenti, hogy ha a magukat nem vallásosnak valló válaszadók magas, 27%-os és a nem válaszolók 40%-os arányát összeadjuk „akkor – amint arra Fazakas Sándor rámutat – kiderül: az ország összlakosságának több mint fele nem tekinthető vallásosnak.”⁹²

De mitől ilyen érdekesek ezek az adatok? Rosta Gergely szociológus szerint egyrészt azért, mert több európai országhoz hasonlóan Magyarországon sincs hivatalos nyilvántartás a népesség egyháztagságáról, ezért a „hivatalos” létszámot a népszámlálási eredmények alapján ismerhetjük meg.⁹³ Ha ez így lenne, valóban fontos információk birtokában lennénk, azonban a Magyarországi Református Egyház tiszántúli egyházkerületében 366.227 fő vallotta magát reformátusnak, az pedig „nyilvánvaló, hogy a Tiszántúli Református Egyházkerület nem számolhat ennyi, azaz istentiszteleten rendszeres résztvevő, úrvacsorával élő, és önkéntes adományaival gyülekezetét fenntartó egyháztaggal.”⁹⁴ Ez pedig nemcsak a Tiszántúli Református Egyházkerülettel van így, ugyanis a Dunántúli Református Egyházkerületen fekvő településeken közel háromszor több reformátusról tudnak a népszámlálási eredmények, mint a

⁹² Fazakas Sándor: Megszámláltattunk? Reformátusok a Tiszántúlon a 2022-es népszámlálás tükrében, in: *Igazság és Élet* (2024/1) 203.

⁹³ Rosta Gergely: Kivonulás vagy elmozdulás az individuális vallásosság irányába? A 2022-es népszámlálási eredményeinek elemzése, in: *Egyházforum* XXXVIII. (2023/1) 3.

⁹⁴ Fazakas: Megszámláltattunk? 204.

gyülekezetek vállasztói névjegyzékei, ami továbbra is egy tágabb kört jelent, mint a rendszeres istentiszteleti résztvevők. Ez a tendencia érvényes a Dunamelléki Református Egyházkerület Budapest közigazgatási területén kívül fekvő településeinek gyülekezeteire is, ahol közel 5,25-ször többen vallották magukat reformátusnak, mint ahányan a választói névjegyzékekben szerepelnek.⁹⁵ Még egyvel beljebb lépve, Budapesten kb. 10 ezer ember jár református istentiszteletekre vasárnaponként, Duráczky Bálint szociológus szerint „ez egy jó indikátor, amit össze lehet vetni a friss népszámlálási eredménnyel, amely szerint a fővárosban 127 ezer református él. Itt tizenháromszoros eltérést látunk, ami hatalmas különbség. Ez jól mutatja, hogy a népszámlálás vallásfelekezeti kérdésére adott válaszok micsoda kettősséget mutatnak.”⁹⁶ A fenti esetekben fontos megkülönböztetnünk az odatartozás nélküli hitet (*believing without belonging*)⁹⁷ a hit nélküli odatartozástól.⁹⁸ Azaz ebben az esetben a személyes döntés és elköteleződés által motivált válaszadók lehetnek azok a nem gyülekezetekbe járó hívők, akik a maguk módján tartják magukat vallásosnak, továbbá azok, akik nem járnak gyülekezetbe, és nem is mondanák magukat sem hívőnek, sem vallásosnak, kulturálisan vagy szimpátiájukat kifejezve tartozhatnak egy felekezethez hit nélkül. Éppen ezért a vallás- és felekezetválasztást, hasonlóan az adó 1%-ának felajánlásához, motiválhatja az egyházak politikai irányultságának támogatása is. Tehát, „akik a vallással kapcsolatos kérdésre bármilyen választ adtak, még önmagában nem tekinthetők vallásosnak, inkább csak a vallásukról pozitívan nyilatkozóknak.”⁹⁹ A vallásukról pozitívan nyilatkozó állampolgárok Duráczky felvetése szerint koncentrikus körök szerint feloszthatóak. A legbelső kör, amivel vasárnaponként találkoznak a lelkészek, a „rendszeres templomba járók” köre, ezt követi az „ünnepen istentiszteletre járók”, majd azok, „akik felajánlják az adó 1%-ot”, utánuk „akik megvannak kereszteleve”, végül pedig a legkülső kör az, aki „református intézményhez kötődik”.¹⁰⁰ Érdekes felfigyelnünk arra, hogy a gyülekezeti tagok körök szerinti osztályozása éppen a bonhoefferi értelemben vett vallásos keresztyénség gondolatiságából fakad, hiszen az emberi tevékenység pl. a vasárnapi istentiszteletre járás jelentőségteljesebb a megkeresztelt létnél. Ezt mi alapján kategorizáljuk? A nem tulajdonképpeni keresztyénség, azaz a vallásos

⁹⁵ A dunántúli és dunamelléki arányok egyértelműen egyháztörténeti okokból térnek el. Csodának is tarthatjuk, hogy az 1671–1681 közötti időszakot követően még élnek protestánsok az ország nyugati részében. Lásd: Szabó Előd: „Jól vagy, mert az Istennek így tetszett”. *A Dunántúli Református Egyházkerület története a kezdetektől a türelemi rendeleitig*. Pápa, 2020, Dunántúli Református Egyházkerület. 196–224.

⁹⁶ Hegedűs Márk: A számok mögötti valóság, in: *Parókia* [online] <https://www.parokia.hu/v/19350/>

⁹⁷ Grace Davie: *A vallás szociológiája* (ford. Wessely Anna), Pannonthalma, 2010, Bencés Kiadó. 192.

⁹⁸ Uo. 195.

⁹⁹ Tóth Géza: *A népszámlálások vallási adatainak eredményei térképeken. Térstatistikai elemzés*. Budapest, 2024, KSH. 20.

¹⁰⁰ Hegedűs: A számok mögötti valóság.

keresztyénség válasza egyszerű: a cselekedetek alapján. Ezzel szemben a vallástalan keresztyénség a reformátorok, az egyházatyák és a bibliai szemléletét kívánják megragadni, ez pedig azt jelenti, hogy Krisztus maga kategorizál. Továbbá be kell látnunk, hogy az egyháztagok elköteleződésének kérdése ebben az esetben nyitott marad. Ezen a téren Fazakas megkülönböztetése nyújthat segítséget, ugyanis szerinte egyrészt látható egy olyan református réteg, mely „személyes döntésből és elköteleződésből” saját maga döntött arról, hogy a 2022-es népszámlálás során reformátusnak vallja magát,¹⁰¹ vagy mert „beleszületett egy református hagyományrendszerbe és kultúrába, neveltetéséből fakadóan és szocializációs élettörténete során megismert református-egyházi meghatározottságot tudatosan felvállalta; vagy pedig azért, mert bár vallási szocializációban nem részesült, valamilyen módon kapcsolatba került református közösséggel, pozitív impulzusok érték, és maga döntött arról, hogy marad...”¹⁰², esetleg a reformátusság melletti szimpátiáját fejezte ki. Másodszor pedig még továbbra is jelen lehet az egyházakban egyfajta „népegyházi” jelleg,¹⁰³ amely az előző kategóriához nagyban hasonlít abból a szempontból, hogy a beleszületés és a református hagyományrendszer ismerete, vagy a családi kötődés meghatározhatta a válaszadók motivációit.

A 2022-es népszámlálási adatok 40%-ot kitevő nem válaszolók aránya egy még hangsúlyosabb jelzés; mondhatni felkiáltójelnek számít a 20–29 évesek között tapasztalható 47%-os arány, valamint az 50 évesnél fiatalabb lakosság körében a 40%-os átlag. Ez azt a fontos kérdést veti fel, hogy a fiatalokat és a fiatal családokat vajon miért nem tudják integrálni a gyülekezetek? Duráczy szerint fontos éber figyelemmel tekinteni az egyházi folyamatokra, mivel „a keresztlők száma jóval kevésbé csökken, mint a temetéseké és házasságkötéseké, ez mégsem ok a hátradőlésre, ugyanis népszámlálásról népszámlálásra egyre kevesebb reformátusnak keresztelt 10 éven alulit vallanak reformátusnak a szülei. 2022-ben például 55% vallotta gyermekét a keresztségének megfelelő felekezetűnek. Ez meglepő és elgondolkodtató.”¹⁰⁴

3.2. Krisztológiai hermeneutika

¹⁰¹ Fazakas: Megszámláltattunk? 204.

¹⁰² Uo. 204–205.

¹⁰³ Uo.

¹⁰⁴ Barna Bálint: Vallási identitásunk útkeresései, in: *Parókia* [online] <https://parokia.hu/v/vallasi-identitasunk-utkeresesei/>

A bonhoefferi vallástalan keresztyénség tehát abból nyeri tulajdonképpeniségét, hogy nem intézményként tekint magára, hanem egy személy testeként, Isten önkijelentésének testeként. Éppen ez a személy, Jézus Krisztus képes az egyház nevében tévesen elkövetett pseudo-apologetikát, erőszakos térítést vagy bármilyen téves döntést – újfent Heidegger kifejezésével élve – az Akárki nem-tulajdonképpeniségétől megszabadítani. Az Akárki Heideggernél a köznapiság, a társadalmi konvenciók és a személytelenség kifejeződése, amely az egyént a saját egyediségétől és tulajdonképpeniségétől elidegeníti.¹⁰⁵ Ebben az esetben ez azt jelenti, hogy az egyház a teológiáját és az etikáját nem a saját belső meggyőződése, hanem a közösség által sugallt szabályok alapján alakítja ki, ugyanis az Akárki például azt diktálja, hogy „így szokás cselekednie az egyháznak” vagy „ezt kell mondani ebben a helyzetben”. Nehéz politikai vagy társadalmi helyzetekben az egyház hajlamos elveszíteni a tulajdonképpeni (*eigentlich*) létét, mivel a társadalmi konvenciók által vezérelt teológia és etika képes elfojtani a biblikus – azaz valódi – létezés lehetőségeit. Így az Akárki nem-tulajdonképpeniségétől való megszabadulás, tulajdonképpen a téves vallásos lét értelmezésétől is megszabadít, mivel nem az emberi reakció, hanem Isten Ige általi megszólalása az elsődleges. Ezt láthatjuk az Ószövetségben is, ahol a teofániában Jahve megszólalása feltételek, fenntartások, minősítések és magyarázatok nélkülüként jelenik meg,¹⁰⁶ így hát az emberi, a prófétai beszéd csak reakció lehet a mindent megelőző isteni valóságra. Bonhoeffer vallástalan keresztyénsége ezt a biblikus, tulajdonképpeni keresztyénséget kívánja felvázolni, amely a 2022-es népszámlálási adatokra nem félve, hanem útjelzőként – mondhatni segítségként – tekinthet a jelenben.

A bonhoefferi gondolatok egyértelműen segítséget jelenthetnek abban is, hogy a népszámlálási adatok tükrében láthatjuk, Magyarország társadalmilag a nyugati országok útjára lépett. Éppen a német szellemi életet meghatározó és a posztmodernitás jelenségét közvetítő nihilizmus volt az, amiben Bonhoeffer már meglátta a tulajdonképpeni keresztyénség felbomlását a nyugati gondolkodásban, azt pedig pontosan tudta, hogy ez a nyugat válságát fogja okozni. „A nyugati világ afelé halad – írja Bonhoeffer –, hogy megtagadja saját történelmi örökségét. A nyugat Krisztus-ellenessé válik. Korunk sajátos helyzete ez, és tényleges hanyatlást jelent. Minden adottság széthullása közepette a keresztény egyházak azok, amelyek őrzik a középkor és a reformáció örökségét; az egyházak azonban mindenekelőtt Isten Jézus Krisztusban tett csodájának a tanúi, aki »tegnap és ma, és mindörökké ugyanaz« (Zsid

¹⁰⁵ *Lét és idő*, 154–155.

¹⁰⁶ Walter Brueggeman: *Theology of the Old Testament. Testimony, Dispute, Advocacy*. Minneapolis, 2005, Fortress Press. 569.

13,8).”¹⁰⁷ Ebben az idézetben egyértelmű, hogy Bonhoeffer a nyugati világ egységét egyedül Jézus Krisztus inkarnációjában értelmezi,¹⁰⁸ éppen ezért gondolom úgy, hogy a vallásos értelmezéssel szemben, amely koncentrikus körökbe osztja be az egyháztagokat, a tulajdonképpeni keresztyénség, azaz a vallástalan keresztyénség a kijelentésből származó krisztológiai hermeneutika alapján értelmezi önmagát.

A vallástalan keresztyénség az apokaliptikus kijelentésből krisztológiai alapon kíván ekkleziológiai irányt mutatni. Ezzel szemben azt láthatjuk, hogy a 2022-es magyarországi népszámlálást követően az odatartozás nélküli hit (*believing without belonging*) kérdése jelenti a legnagyobb problémát. A keresztyén hit azonban „részvétel Jézus létezésében”, melyben a közösségi tapasztalat elválaszthatatlan Jézustól, „hiszen Jézus test, *corpus*.”¹⁰⁹ A probléma alapja tehát a nyugati mintára individualizálódó magyar társadalom, melynek hatására egyre erőteljesebben figyelhető meg az egyénközpontú teológia fokozódása a keresztyén közösségekben is. Ennek egyik oka az internet és az online technológia térhódítása, melyek átformálták az életünkben a közösségről alkotott elképzelésünket, így a gyülekezetekről való elképzelésünket is. Az online istentiszteletek a COVID-19 járvány óta egyre népszerűbbek, melynek következtében több gyülekezet is jelen maradt az online térben. Bár az online közvetített istentiszteleteknek számos előnye van, mint például a hozzáférhetőség és a rugalmasság, de erősíti a gyülekezeti tagok individualizálódását is. Az online tér olyan dinamikákat és élményeket hordoz magában, amelyek hatással lehetnek a gyülekezetekre is. Az online istentiszteletek passzívabb részvételi lehetőséget nyújtanak, mivel az egyén kevésbé tud részt venni a közösségi tevékenységekben, mint például az éneklés, az úrvacsora vagy a közös hitvallás. Ezenkívül az online tér jellege miatt az arccal felvállalt aktív részvétel helyett egyszerűen csak anonim megfigyelőként is részt vehet. Maga a megfigyelés pedig komoly kérdéseket vet fel a bonhoefferi teológiában, ugyanis az egymás, de mindenekelőtt Krisztus közösségében élő gyülekezet számára adott a *disciplina arcani*¹¹⁰, melyet az online jelenlét miatt fel kell adnia a gyülekezetnek. Bonhoeffer számára a „titok fegyelme” a keresztyén élet azon dimenziójára utal, amely túllépi a szavakkal való leírhatóságot vagy kifejezhetőséget. A hit középpontjában lévő titok, vagyis Isten kegyelme és jelenléte, nem mindig érthető meg teljes mértékben azok számára, akik nem élnek hitben. Ez nem azt jelenti, hogy a hitet

¹⁰⁷ *Etika* 88. (DBW 6: 123)

¹⁰⁸ Uo. 77. (99)

¹⁰⁹ Matthews: *A szorongó lelkek kérdeznek majd*, 58.

¹¹⁰ A „titoktartási fegyelem” egyházfegyelmi előírásként funkcionált a 3–7. században, amelynek lényege, hogy a hit és a liturgia szent részeit a nem megkereszteltek előtt titokban kell tartani. Ezen előírás teológiai megalapozása a Mt 7,6 exegézise. DBW 14: 549–550.

szándékosan el kell rejteni, hanem hogy a mélyebb igazságok megértése időt, érettséget és a Lélek munkáját igényli. Jó példát szolgáltat erre azon gyülekezetek online közvetítése, ahol az úrvacsora szentségének intimitása kérdéssé válik azáltal, hogy az bárki által megtekinthető vagy akár később vissza is nézhető. Ezért a *disciplina arcani* bonhoefferi használata a hit szentségének védelmét is magában foglalja a profanizációval szemben, így pedig feltehetnénk Bonhoeffer kérdését ma is: „Vajon nem válik-e itt [az online világban] újra fontossá a »*disciplina arcani*« [...] ?”¹¹¹ A kérdés a közösségi lét szempontjából is érvényes, hiszen az online tér lehetőséget ad arra, hogy az online látogatók személyre szabják a hitéletüket, ezáltal pedig kevésbé érzik azt a közösségi jelleget, ami egy gyülekezetben tulajdonképpenként jelen van. Így az emberek könnyebben választhatják a saját időbeosztásuknak megfelelő istentiszteleti időpontot és formát, mellyel nem tudatosan, de fokozatosan individualizálódnak és a tulajdonképpeni közösség fogalmát kérdőjelezzik meg. Ez pedig mind arra mutat, hogy a protestantizmus visszaesett a „saját igei felismerései előtti állapotba”.¹¹²

Az egyház krisztológiai hermeneutikája – a reformáció igei felismeréseit követve – alapvetően krisztocentrikus, ezért inherensen képes a másokért létre. Ez a másokért lét a tulajdonképpeni egyházban történik, mert az az a hely, ahol a kijelentés élő Igeként végbemegy. Az egyház ezek alapján nem más emberi társadalmakhoz hasonló közösség, hanem Krisztus által teremtett, Krisztussal közösségben lévő és Krisztusra alapított közösség, amely egy sajátos keresztyén szociológiát is feltételez és igényel.¹¹³ Ez a fajta krisztológiai hermeneutikából építkező szociológia egyszerre tartja fenn az emberi és az isteni természet titokzatos párhuzamát, ezért egyenrangúnak tekinti az emberi és az isteni valóság jelenlétét. Az egyenrangúnak tekintett emberi és isteni valóság megköveteli azt is, hogy az egyház lemondjon teológiai triumfalizmusáról. Ahogyan a vallástalan keresztyénség bemutatása során láthattuk, az inkarnációs teológia dialógusba állítja az emberi és az istenit valóságot, így Bonhoeffer számára a hit és az értelem is összefüggésbe kerül, ahol a szekuláris értelem relatív autonómiával bír, miközben közös emberségünk szolgálatában áll mint a másikért való lét megvalósulásának lehetősége.

A krisztológiai hermeneutika tehát arra hívja az egyházat, hogy missziós szerepét elsősorban a karitatív cselekvésben és a társadalmi szolidaritásban valósítsa meg. Ezzel a megközelítéssel az egyház többé nem egyszerűen intézmény, hanem élő közösség, ahol

¹¹¹ *Börtönlevelek*, 123. (DBW 8: 405)

¹¹² Fazakas Sándor: Távistentiszteletek gyülekezet nélkül? In: *Sárospataki Füzetek*. 24. évf. 2020/1. 64.

¹¹³ Dietrich Bonhoeffer: *Akt und Sein. Transzendentalphilosophie und Ontologie in der systematischen Theologie*. (szerk. Hans-Richard Reuter) München, 1988, Chr. Kaiser Verlag. 109. (DBWE 2: 113)

Krisztus testének részeseiként valódi részvételben élhetünk. Ez a krisztocentrikus szemlélet lehetőséget nyújt arra, hogy figyelmesebbé váljunk azok iránt, akik – akár az online felületekről való önként vagy önkéntelen lemondásuk miatt – kiszorultak a közösségből, és ezáltal olyan közösséget építsünk, amely a testet öltött, önmagát megüresítő krisztusi áldozatot tükrözi vissza. Ez azt jelenti, hogy a vallástalan keresztyénség nem statikus, intézményesített vallásosságot hirdet, hanem egy olyan tulajdonképpeni Krisztus-hitet, amely a személyes kapcsolatokra és közösségi kötelezésekre épül. Így az egyház nem pusztán a saját történelmi örökségét, hanem azt a krisztusi igazságot hordozza, amely ma is érvényes válaszokat kínál a jelen problémáira. A vallástalan keresztyénségnek tehát nemcsak a személyes hiten alapuló individualista felfogásokkal kell szembenéznie, hanem az online felületek dinamikáival is, melyek az egyház számára új lehetőségeket és egyben új kérdéseket is vetnek fel. Ennek eredményeként elengedhetetlen a közösségi élmény újraértelmezése és megerősítése, hogy a hit megvallása ne szoruljon vissza pusztán az egyéni élmények szintjére.

Láthattuk azt is, hogy az 50 évnél fiatalabb lakosság körében 40% feletti a nem válaszolók aránya. Óriási problémát jelenthet ennek tükrében a későbbiekben, ha az egyházak szíve önmaga felé fordul, és nem másokért él. Jelen esetben ez azt jelenti, hogy az egyházak többnyire válaszra sem méltatják a fiatalok hitvilágát. Sok esetben azt sem tudjuk, hogy a fiatalok éppen mit csinálnak vagy mit igényelnének. Andrew Root, a szekuláris világban történő lelkészi szolgálat és ifjúsági munka kutatója szerint a szekuláris, felgyorsult világ emberének hite törékeny.¹¹⁴ A törekenység pedig bizonytalanságból fakad, amely – Root szóhasználatával élve – „a spirituális és misztikus guruk” védelmi funkciójának kudarca, ugyanis azt látjuk, hogy sokan más spiritualitásokban és hitrendszerekben otthonosan mozogva látszólag jobban kiteljesítik önmagukat, ezzel töredezve folyamatosan keresztyén hitünket.¹¹⁵ Így azok, akik nem részesültek megfelelő katechézisben, könnyen válhatnak hitüket veszített egyháztagokká. A demográfiai változások és az urbanizáció is hozzájárulnak a keresztyén gyülekezetek összetételének változásához. Az egyre nagyobb számban megjelenő városi életstílus gyakran elválasztja az embereket a hagyományos egyházi közösségektől, és lehetővé teszi számukra, hogy szélesebb körben válasszanak spirituális gyakorlatokat és szolgáltatásokat, olyanokat, melyek jobban illeszkednek korunk világszemléletéhez. Bonhoeffer teológiája itt is jó alternatívát jelent, ugyanis Isten „túlvilági” távolsága érthetetlen a saját, evilági problémáikkal küzdő emberek számára, éppen ezért rejlik remek lehetőség a

¹¹⁴ Andrew Root: *Church in an Age of Secular Mysticism*. Grand Rapids, 2023, Baker Academic. 55.

¹¹⁵ Uo.

megtestesült Isten hangsúlyozásában. A magyar társadalom többségében egy olyan megközelíthetetlen, teista istenképet köt az egyházhoz, mely létéből fakadóan nem kapcsolódik a világban tapasztalható szenvedéshez. Ezzel szemben a vallástalan keresztyénség képes a biblikus istenképet bemutatni, amely ráadásul releváns a 21. századi magyar emberek számára: egy olyan Isten, aki nem távolságtartó, hanem jelen van az emberek mindennapi küzdelmeiben.

A krisztológiai hermeneutika tehát egy olyan inkarnáció-orientált szemlélet, amely nem csupán teológiai, hanem szociális értelemben is hidat képez a magyar társadalom és az egyház között. Krisztus megtestesülése egy olyan istenképet tár fel, amely valódi empátiát és közösséget sugall, ezzel közvetlenül válaszolva a modern emberi tapasztalatokra, mint a magány, a társadalmi fragmentáció és a spirituális bizonytalanság. A vallástalan keresztyénség célja újraéleszteni a kapcsolatot az egyház és a társadalom között. Ha az egyház ezzel a krisztológiai hermeneutikával közelít a világhoz, és megmutatja, hogy Isten kicsoda itt és most a mindennapi problémák közepette, akkor nagyobb eséllyel éri el azokat, akik ma kiábrándultak a hagyományos, távolságtartó vallásos képektől. Ennek hiányában fennáll a veszély, hogy a fiatal generációk nem csupán a templomokból maradnak távol, hanem – és ez az, ami sokkal fájóbb – teljes mértékben elszakadnak a keresztyén hit megtartó üzenetétől is.

A jólét és a nélkülözés kritikus fontosságú a keresztyén életben. Az egyházat Krisztus azzal bízta meg, hogy tanítsa, szolgálja és képviselje az evangéliumot a világban. Azonban gyakran előfordul, hogy a keresztyén felekezetek vagy egyes gyülekezetek összekeverik a keresztyén világ (*christendom*) építését a Krisztus által megadott misszióval. Bonhoeffer börtönben írt levelei segítenek felismerni, hogy Krisztus az életünk valóságának megismerésére hívta el az egyházat, nem pedig az uralkodásra. Az uralkodásra való törekvés gyakran megjelenik a keresztyén közösségek életében és történetében. Az idők során az egyház folyamatosan belesodródott hatalmi játszmákba, és sokszor politikai vagy társadalmi kontrollra törekedett. A keresztyén világhatalom egy olyan elképzelés, melyben az egyház politikai és vallási hatalmat próbál szerezni és fenntartani a világ felett. Azonban Krisztus tanítása egészen más irányba mutat. Krisztus nem az uralkodásra hívta el az egyházat, hanem az életünk valóságának megismerésére és az emberi kapcsolatokban való szolgálatra – ez „Szent Ferenc válasútja”.¹¹⁶

Ez a szolgálat lehet nagyon egyszerű és diaszpóra jellegű is. Bonhoeffer megjegyzései Izráel és az evangélium kapcsolatáról, illetve arról, hogy az Újszövetséget az Ószövetség

¹¹⁶ A bonhoefferi teológia alapján a 21. században aktuálisabb Szent Ferenc válasútjáról beszélni, mint Szent Benedekéről. Vö: Rod Dreher: *Szent Benedek válasútján*. Budapest, 2021, Osiris.

fényében kell olvasni, kiindulópontot jelenthetnek a pogány (’ia – nemzsidó) léthez való visszatéréshez, amely a pogány hívők sajátossága volt az ősegyházban. Ez leginkább azért torzult, mert az egyház Izráelen kívülre került, ezzel pedig megszűnt a keresztyén reflexió a bibliai Izráel és Istene közötti dialógusra.¹¹⁷ Pedig „a keresztyénség és a keresztyén teológia értelmezhetetlen Izráel nélkül.”¹¹⁸ Magyarországon egyre gyakrabban tapasztalható, hogy az ószövetségi bibliai részek helyett inkább az Újszövetség kerül előtérbe. Az ehhez készített statisztikához földrajzilag és demográfiailag is eltérő református gyülekezetek igehirdetéseinek textusait vetettem össze mind a négy református egyházkerületből. Az eredmény azt mutatja, hogy 82,73%-ban készülnek az igehirdetők újszövetségi textus alapján és 17,27%-ban ószövetségi igeszakasz alapján. Ebben előfordul olyan gyülekezet is, ahol az arány 98%–2%. Ez az Ószövetség nélküli teológia nem érti a pogánykeresztyénség alapvető diaszpóralétét, amelyben a népszámlálási adatok lényegtelenek, mert egyedül a gyülekezeti valóság az, ami számít. A bonhoefferi vallástalan keresztyénség segít megérteni, hogy a Duráczy által felvázolt koncentrikus körökkel szemben a gyülekezeti valóság nem a „rendszeresen templomba járókon” múlik, a pogánykeresztyénség diaszpóra léte másokért van, mert tudja, hogy Isten mozgása a másokért való lét.

A keresztyén misszió lényege az evangélium hirdetése és Krisztus szeretetének közvetítése minden embernek vallási hovatartozástól, társadalmi státusztól vagy életmódtól függetlenül. Azonban egyes keresztyén egyházak hajlamosak lehetnek megkülönböztetni önmagukat a világtól, és kialakítani egy „mi” és „ők” mentalitást, ami így korlátozza a missziót. A „mi” és „ők” megközelítés azt sugallja, hogy a keresztyén közösségek valamilyen módon felsőbbrendűek vagy elkülönültek a többi embertől vagy társadalmi csoporttól. Ez a megközelítés ellentétes az evangélium azon állításától, mely szerint alapvetően minden ember egyformán híján van Isten ismeretének. Sőt, ez a megkülönböztetés nemcsak, hogy nem biblikus, hanem a gnoszticizmus árnyalatait is magán hordozza. A gnosztikusok úgy gondolkodtak, hogy a világ egy csatamező, ahol egy jó isten és egy gonosz isten harcol egymással, az emberek pedig részesei ennek a harcnak. A Bibliában nem olvasunk arról, hogy Istenen kívül lett volna bárminemű sötét lény, hanem az derül ki számunkra, hogy a gonosz Isten uralma alatt áll, mert – erről beszél a kígyó mint kép – a teremtménye. A biblikus megközelítés tehát sokkal inkább az, amire Bonhoeffer is rámutat, miszerint egyetlen Krisztus-

¹¹⁷ Willie James Jennings: *The Christian Imagination. Theology and the Origins of Race*. New Haven & London, 2010, Yale University Press. 251.

¹¹⁸ Uo.

valóság létezik,¹¹⁹ ami Jézus Krisztus apokalipszisében számunkra is felfoghatóvá lett. Ezen apokalipszis, azaz Isten önfeltárása Jézus Krisztusban megfosztja a *disciplina arcani* gnosztikus jellegétől, miközben a szentség megőrzését eredményezi. Ugyanakkor egy apokalipszis nélküli *disciplina arcani* gnosztikus felfogáshoz vezethet.

A felvázolt apokaliptika természetét és krisztusi alapjait megismerve az isteni önkijelentésben az egyház mint az Ige ismerőinek hitelessége szorosan összefügg a transzparencia kérdésével is. Ráadásul Krisztus kettős természetéhez hasonlóan a transzparencia nemcsak egyházi – teológiai –, hanem világi – intézményi – relevanciával is bír, ugyanis az egyház nem csupán tanítói és lelki feladatot lát el, hanem jelentős társadalmi és kulturális befolyással is bír. Jézus Krisztus földi működése során gyakran bírálta kora írástudóit és vallási vezetőit, amikor azok nem Isten akaratát képviselték, hanem saját hatalmukat vagy önérdeküket helyezték előtérbe, megakadályozva ezzel a „vallási szervezet” transzparenciáját. A transzparencia tehát azt a teológiai követelményt fogalmazza meg, hogy az egyház tevékenységének – legyen szó tanításáról, gazdálkodásáról vagy belső működéséről – mindig Krisztus igazságát és szeretetét kell lekövetnie. Az isteni kijelentés célja az emberiség megváltása, e küldetés univerzalitása pedig egyfajta transzparenciával bír, amely azt kívánja az egyháztól, hogy ne csupán belső hitelességet, hanem a világ felé megnyilvánuló transzparenciát is mutasson, mely megköveteli a bűnbánatot és a hibák fel-, el- és beismerését, különösen az egyházi visszaélések tekintetében. Az átlátható működés lehetőséget ad arra, hogy az egyház valóban Krisztus fényét tükrözze, és példát mutasson az igazság és az etika terén. Az apokaliptika tehát nemcsak a jövőre irányítja a figyelmünket, hanem azt is megmutatja, hogy az egyház jelenlegi működése miként kell, hogy tükrözze Isten valóságot feltáró önkijelentését. Mindez pedig folyamatos önvizsgálatra hívja az egyházat, amelyben a transzparencia tehát nem pusztán elvárás, hanem az egyház krisztusi küldetésének alapvető eleme.

3.3. Összegzés

¹¹⁹ Dietrich Bonhoeffer: *Etika*. (ford. Visky S. Béla) Kolozsvár, 2015, Exit Kiadó. 37. (*Ethik*. [szerk.] Ilse Tödt, Heinz Eduard Tödt, Ernst Feil és Clifford Green. Gütersloh, 1998, Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus. 35)

Összegzésként megállapítható, hogy a számokkal mérhető vallástalanodás a 2022-es népszámlálás végleges adatai alapján valóságos jelenség Magyarországon. Ez, valamint az eredmények feletti félelmek és aggodalmak részben a vallásos lét teológiai megalapozatlanságából erednek, ugyanis a következtetések alapján világossá válik, hogy a vallástalanság kérdését Bonhoeffer krisztológiájának szemszögéből, a tulajdonképpeni keresztyénségre tekintve érdemes megközelíteni. Bár a népszámlálás során regisztrált gyülekezeti tagok számának csökkenése jelentős és elgondolkodtató, önmagában nem határozza meg az egyház valódi állapotát. A legnagyobb veszteség – bonhoefferi értelemben – nem a létszám csökkenése, hanem a krisztológia elvesztése, vagyis Krisztus kijelentésének figyelmen kívül hagyása. Amennyiben az egyházak elvesztik a krisztológiai hermeneutikájukat, azaz tulajdonképpeniségüket, valójában az isteni valóságot veszítik el, és könnyen pusztán intézményé válhatnak. Ez a helyzet különösen hosszútávon jelent veszélyt, hiszen a valódi egyházi lét nem a tömeges jelenlétben, hanem a Krisztus másokért levő hiteles közösségében rejlik. Ezért fontos túllátni a statisztikai adatokon, a számok ugyanis – bármennyire is nyugtalanítónak vagy megnyugtatónak tűnnek – soha nem képesek bizonyítani, hogy az egyház valóban a kijelentés szerinti úton jár-e. A nagyobb létszám és a látványos tömegrendezvények, mint a „megachurch” jellegű istentiszteletek, nem garantálják a valódi krisztusi jelenlétet. Ehelyett a tulajdonképpeni keresztyénségre tekintve a szenvedésről és a nehézségekről való beszédet is bátran beemelhetjük a keresztyének életébe, így felfigyelve a diaszpóra- és a peremlét krisztusi valóságára.¹²⁰ A tulajdonképpeni egyház feladata tehát, hogy hű maradjon Krisztus evangéliumához, függetlenül a világ elvárásaitól vagy a közösség létszámától. Az egyház csak akkor lehet valóban élő, ha figyelme középpontjában nem a saját növekedése vagy fennmaradása áll, hanem Krisztus kijelentésének hűséges képviselője. Az egyháznak így nem a világi sikeresség, hanem a hiteles krisztusi tanúságtétel alapján kell önmagát mérnie, még akkor is, ha ez perifériára szorulást eredményez. Bonhoeffer vallástalan keresztyénsége kiváló alternatívának bizonyul arra nézve, hogy a vallástalanodás folyamatát beforgatva teológiánkba vallástalanítsuk a keresztyénséget, és bemutassuk azt a Krisztust, aki nem ragaszkodott görcsösen hatalmához, hanem elengedte azt, hogy ezáltal az emberek mindennapi nyomorúságában egyedül releváns módon mutassa meg a kereszten a másokért élő (és ennek csúcán meghaló) Istent. Benne ott van minden, amire a sokszínű magyar társadalom vágyik – bármilyen választ is adott a népszámlálás dolgozatunkban tárgyalt kérdésére.

¹²⁰ Példát szolgáltat erre Dietrich Bonhoeffer, Visky Ferenc, Richard Wurmbrand és Vályi Nagy Ervin peremléte saját koruk elnyomó rendszerei alatt.

4. Felhasznált irodalom

BARNA Bálint: Vallási identitásunk útkeresései, in: *Parókia* [online]
<https://parokia.hu/v/vallasi-identitasunk-utkeresesei/> (utolsó megtekintés: 2024. március 11.)

BARNETT, Victoria J.: Interpreting Bonhoeffer, Post-Bethge, in. *Contemporary Church History Quarterly* 20 (2014/3), [online]
<https://contemporarychurchhistory.org/2014/09/interpreting-bonhoeffer-post-bethge/> (utolsó megtekintés: 2024. március 11.)

BARTH, Karl: Fragen an das Christentum. In Uő.: *Theologische Fragen und Antworten. Gesammelte Vorträge*. 3. köt. Zollikon, 1957, Evangelischer Verlag. 93–99.

BARTH, Karl: *Kirchliche Dogmatik*. I/1. Zollikon-Zürich, 1955, EVZ.

BETHGE, Eberhard: *Dietrich Bonhoeffer. Theologe, Christ, Zeitgenosse*. München, 1986, Chr. Kaiser.

BOER, Martinus C. de: Paul, Theologian of God's Apocalypse, in. *Interpretation* 56 (2002/1), 21–53.

BONHOEFFER, Dietrich: *Akt und Sein. Transzendentalphilosophie und Ontologie in der systematischen Theologie*. (szerk.) Hans-Richard Reuter. München, 1988, Chr. Kaiser Verlag.

BONHOEFFER, Dietrich: *Barcelona, Berlin, Amerika, 1928-1931*. (szerk.) Reinhard Staats és Hans Christoph von Hase, Holger Roggelin és Matthias Wünsche. München, 1991, Chr. Kaiser Verlag.

BONHOEFFER, Dietrich: *Berlin, 1932–1933*. (szerk.) Carsten Nicolaisen és Ernst-Albert Scharffenorth. Gütersloh, 1997, Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus.

BONHOEFFER, Dietrich: *Börtönlevelek. Fogságban írt levelek*. ford. Boros Attila, szerk. Eberhard BETHGE, Budapest, 2016, Harmat Kiadó.

BONHOEFFER, Dietrich: *Ethik*. (szerk.) Ilse Tödt, Heinz Eduard Tödt, Ernst Feil és Clifford Green. Gütersloh, 1998, Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus.

BONHOEFFER, Dietrich: *Etika*. (ford. Visky S. Béla) Kolozsvár, 2015, Exit Kiadó

BONHOEFFER, Dietrich: *Finkenwaldi Homiletika 1935–1939*. (ford. Steinbach József) Pápa, 2000, Dunántúli Református Egyházkerület.

BONHOEFFER, Dietrich: *Illegale Theologen-Ausbildung Finkenwalde, 1935-1937*. (szerk.) Otto Dudzus és Jürgen Henkys, Sabine Bobert-Stützel, Dirk Schulz és Ilse Tödt. Gütersloh, 1996, Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus.

BONHOEFFER, Dietrich: *Jugend und Studium, 1918-1927*. (szerk.) Hans Pfeifer, Clifford Green és Carl-Jürgen Kaltenborn. München, 1986, Chr. Kaiser Verlag.

BONHOEFFER, Dietrich: *Követés*. (ford. Böröcz Enikő) Budapest, 2022, Harmat – Luther. 185.

BONHOEFFER, Dietrich: *Nachfolge*. (szerk.) Martin Kuske és Ilse Tödt. Gütersloh, 1944, Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus.

BONHOEFFER, Dietrich: *Sanctorum Communio. Eine dogmatische Untersuchung zur Soziologie der Kirche*. (szerk.) Joachim von Soosten. München, 1986, Chr. Kaiser Verlag.

BONHOEFFER, Dietrich: *Widerstand und Ergebung*. (szerk.) Christian Gremmels, Eberhard Bethge és Renate Bethge, Ilse Tödt. Gütersloh, 1998. Chr. Kaiser/Gütersloher Verlagshaus.

BRUEGGEMAN, Walter: *Theology of the Old Testament. Testimony, Dispute, Advocacy*. Minneapolis, 2005, Fortress Press.

CONGDON, David W.: *The Mission of Demythologizing. Rudolf Bultmann's Dialectical Theology*. Minneapolis, 2015, Fortress Press.

CSIKÓS Nándor – MÁTÉ-TÓTH András: Vallási prognózis: a 2022-es népszámlálás eredményeinek előrejelzése és értelmezése. In: *Magyar Tudomány* 185, 2024/3, 405–412.

DANKER, Frederick William (szerk.): *Greek-English Lexicon of the New Testament*. Chicago, 2001, The University Of Chicago Press.

DAVIE, Grace: *A vallás szociológiája*. (ford. Wessely Anna) Pannonhalma, 2010, Bencés Kiadó.

DODSON, Chris: *The God Who Is Given. Dietrich Bonhoeffer's Sacramental Theology and Religionless Christianity*. Lanham, MD, 2021, Lexington Books – Fortress Academic

FAZAKAS Sándor: Megszámláltattunk? Reformátusok a Tiszántúlon a 2022-es népszámlálás tükrében, in: *Igazság és Élet* (2024/1) 203–212.

FAZAKAS Sándor: Távistentiszteletek gyülekezet nélkül? In. *Sárospataki Füzetek*. 24. évf. 2020/1. 63–74.

GREEN, Clifford: „Hijacking Bonhoeffer” *The Christian Century*, 2010. október 19.
(<https://www.christiancentury.org/reviews/2010-09/hijacking-bonhoeffer>)

GREGGS, Tom: *Theology against Religion. Constructive Dialogues with Bonhoeffer and Barth*. New York, 2011, T&T Clark.

HARVEY, Barry: *Taking Hold Of The Real. Dietrich Bonhoeffer and the Profound Worldliness of Christianity*. Eugene, 2015, Cascade.

HAYNES, Stephen R.: *The Battle for Bonhoeffer. Debating Discipleship in the age of Trump*. Grand Rapids, 2018, Eerdmans. 78.

HEGEDŰS Márk: A számok mögötti valóság, in: *Parókia* [online]
<https://www.parokia.hu/v/19350/> (utolsó megtekintés: 2024. március 11.)

JENNINGS, Willie James: *The Christian Imagination. Theology and the Origins of Race*. New Haven & London, 2010, Yale University Press.

KIERKEGAARD, Søren: *Filozófiai morzsák*. (Hidas Zoltán) Budapest, 1997, Göncöl Kiadó.

Központi Statisztikai Hivatal (KSH): *2011. Évi Népszámlálás, 10. Vallás, felekezet*. Budapest, 2014, Központi Statisztikai Hivatal.

Központi Statisztikai Hivatal (KSH): *Népszámlálása 2022. Végleges adatok. A népesség fő jellemzői (országos és területi adatok)*, [online]
<https://nepszamlalas2022.ksh.hu/eredmenyek/vegleges-adatok/kiadvany/> (utolsó megtekintés: 2024. március 11.)

LAWRENCE, Joel: *Bonhoeffer. A Guide for the Perplexed*. New York, 2010, T&T Clark.

LOPEZ, Kathryn Jean: “Bonhoeffer the Brave. A New Look at a 20th-Century Hero.” *National Review Online*, 2010. december 20. [online]
<https://www.nationalreview.com/2010/12/bonhoeffer-brave-interview/> (utolsó megtekintés: 2024. március 11.)

MATTHEWS, John W.: *A szorongó lelkek kérdeznek majd... Dietrich Bonhoeffer Krisztus-Központú Lelkisége*. (ford. Kovács Judit) Budapest, 2019, Wesley.

MAWSON, Michael és ZIEGLER, Philip G. (szerk.): *The Oxford Handbook of Dietrich Bonhoeffer*. Oxford, 2019, Oxford University Press.

METAXAS, Eric: *Bonhoeffer: Pásztor, Mártír, Próféta, Kém.* (ford. Berényi Görgy és Kriszt Éva) Szombathely, 2014, Immanuel Alapítvány.

MOLTMANN, Jürgen: Theologie mit Dietrich Bonhoeffer. Die Gefängnisbriefe, in: John W. de Gruchy, Stephen Plant, Christiane Tietz (szerk.): *Dietrich Bonhoeffers Theologie Heute. Ein Weg zwischen Fundamentalismus und Säkularismus?* Gütersloh, 2009, Gütersloher Verlagshaus. 17–31.

ROOT, Andrew: *Church in an Age of Secular Mysticisms*. Grand Rapids, 2023, Baker Academic.

ROSTA Gergely: Kivonulás vagy elmozdulás az individuális vallásosság irányába? A 2022-es népszámlálás eredményeinek elemzése, in: *Egyházforum XXXVIII.* (2023/1) 3–10.

SEEBERG, Reinhold: *Christliche Dogmatik* I. köt. Erlangen–Leipzig, 1924, Deichert.

TÓTH Géza: *A népszámlálások vallási adatainak eredményei térképeken. Térstatisztikai elemzés.* Budapest, 2024, KSH.

WÜSTENBERG, Ralf K.: *A Theology of Life. Dietrich Bonhoeffer's Religionless Christianity.* (ford. Doug Stott) Grand Rapids, 1998, Eerdmans.

ZIEGLER, Philip G.: A Theologian of the Word of God. In. Keith L. Johnson és Timothy Larsen (szerk.): *Bonhoeffer, Christ and Culture*. Nottingham, 2013, Apollos. 17–37.

ZIEGLER, Philip G.: Dietrich Bonhoeffer—An Ethics of God's Apocalypse?, in: *Modern Theology* 23 (2007/4), 579-594.